

पुणे मराठी ग्रंथालय

निबंध

क्रमांक—

१८५

015986

प्रकाशक मराठी ग्रंथालय

मंजूर केलेला ग्रंथ.

शिक्षणसार.

हरि कृष्ण दामले

यांनी लिहिला.

किंमत ७ आणे.

शिक्षणसार.

हा ग्रंथ

विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाकरितां,

रेवरेंड जॉन् टॉड साहेब, अमेरिकेंतील

प्रसिद्ध ग्रंथकार

यांच्या मूळ इंग्रजी ग्रंथाच्या आधारांन

हरि कृष्ण दामले

यांनीं

मराठींत तयार केला.

सुधारून वाढविलेली आवृत्ति पांचवी.

पुणें येथें

‘ इंदिरा ’ छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

(हा ग्रंथ सन १८६७ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणें नोंदून
सर्व हक्क कर्त्यानें स्वाधीन ठेविले आहेत.)

इ० स० १९११.--शके १८३२.

किंमत ७ आणे.

श्लोक.

विद्या सुमार्ग सुख कीर्ति मिळावयाला ॥
व्यासंग बुद्धिहि फलप्रद व्हावयाला ॥
आयुष्यसद्व्यय तशीच निरोग काया ॥
व्हाया सुशिक्षण अवश्य असे जना या ॥ १ ॥
आयुष्य अल्प, अवघें पदरीं पडेना ॥
अज्ञानरूप तिमिरीं किमपी दिसेना ॥
याकारणें सुपथ शीघ्र कळावयाला ॥
सद्बोध दीपचि उपाय, न अन्य याला ॥ २ ॥
जरी मानसीं कीर्तिलाभीं अपेक्षा ॥
करा सर्वथा आळसाची उपेक्षा ॥
दृढाभ्यास सत्संग ठेवून नित्य ॥
सुबोधामृता सेवितां कीर्ति सत्य ॥ ३ ॥

पुणें येथें 'इंदिरा' छापखान्यांत त्र्यंबक हरि आवटे यांनीं छापिलें,
व हरि कृष्ण दामले यांनीं घर नंबर ३२४ शनवार पेठ,
पुणें, येथें प्रसिद्ध केलें.

प्रस्तावना.

मनुष्य हा मूळचा चांगला किंवा वाईट नसतो. त्याला ज्या प्रकारची शिक्षा अगर मार्ग लागेल, त्याप्रमाणे तो चांगला किंवा वाईट निपजणारा होय. परमेश्वराने ज्ञान-प्राप्तीचे साधन हे सर्व मनुष्यांस दिले आहे खरे, तथापि शिक्षणावांचून त्या साधनाचा त्यास कोणत्याही प्रकारे उपयोग व्हावयाचा नाही; म्हणून, जर मनुष्यास चांगल्या प्रकारचे शिक्षण नसेल, तर त्याच्या जीविताने कांहींच सार्थक्य होणार नाही.

सुशिक्षणाची आवश्यकता सर्वांस लहानपणापासून आहे. मुलांस शिक्षण मिळण्याची साधने मुख्य तीन आहेत. पहिले, आईवाप अथवा इतर पालन करणारी वडील माणसे; दुसरे, शिक्षक; आणि तिसरे, पुस्तके. आतां यांपैकी पहिले साधन कितीएकांस अनुकूल असते व कितीएकांस नसते, व असले तरी त्यापासून तादृश उपयोग कधी कधी होत नसतो. दुसरे साधन हे बहुधा सर्वांस असते; पण आपल्या हल्लीच्या शिक्षणक्रमाचा विचार केला असतां, वास्तविक अर्थाने, किंवा निदान प्रस्तुत ग्रंथांत ज्याविषयी विचार केला आहे त्या प्रकारचे शिक्षण फारच थोड्या विद्यार्थ्यांस प्राप्त होण्यास मार्ग आहे, आतां ही जी शिक्षणाची दोन साधने सांगितली, त्यांहीकरून मुलांस शिक्षण मिळो अगर न मिळो, परंतु इतके खरे की, जर मिळाले तर ते बहुधा त्यांस हितकारकच असते यांत संशय नाही. पण तिसऱ्या साधनाविषयी तसे नाही. पुस्तके हे जे शिक्षणाचे साधन आहे, ते बहुतकरून सर्वांस अल्पायासाने जरी प्राप्त होण्या-

सारखें आहे, तरी त्यापासून दोन्ही प्रकारचे, म्हणजे चांगले आणि वाईट परिणाम घडणारे आहेत. यावरून पुस्तकांमध्ये दोन प्रकार झाले. एक, चांगली पुस्तके, म्हणजे जी मनुष्याने वाचली असता त्यापासून त्याचे हित व्हावे अशी; व दुसरा प्रकार म्हणजे वाईट पुस्तके, कीं जी वाचल्याने मनुष्याचे हित होण्याचे एकीकडेच राहून उलटी त्याची कुमार्गाकडे मात्र प्रवृत्ति व्हावी. याजकरितां भाषेत सन्मार्गदर्शक ग्रंथांची फार आवश्यकता आहे. पण याहूनही, शिक्षण या विषयाचाच ज्यांत स्वतंत्रपणे विचार केला आहे, म्हणजे ज्यांत पुस्तकेच अगोदर कोणत्या प्रकारचीं वाचवीं व कोणत्या प्रकारचीं वाचूं नये याचा निर्देश केला आहे, अशा प्रकारचे ग्रंथ असण्याची फार जरूरी आहे.

वरील उणीव कांहीं अशी तरी दूर व्हावी, या उद्देशाने प्रस्तुत ग्रंथ तयार केला आहे. अमेरिकेंत रेवरेंड जॉन् टॉड म्हणून जो सर्वमान्य आणि विख्यात ग्रंथकार होऊन गेला, त्याने ' स्टूडंट्स म्यान्युअल ' नामेंकरून अत्युत्तम ग्रंथ केला आहे, त्याचा आधार धरून हा ग्रंथ रचिला आहे. तरी कांहीं ठिकाणीं निवळ भाषांतर केले आहे, व समयविशेषी इतर सर्वमान्य अशा मराठी ग्रंथांतूनही कांहीं कांहीं चांगल्या गोष्टी घेण्यासारख्या वाटल्या त्या योग्य स्थळीं दाखल केल्या आहेत. आतां येवढे साहस पतकरण्यास व तडीस नेण्यास प्रस्तुत ग्रंथकारास इंग्रजी किंवा मराठी भाषेचे जसें असावे तसें ज्ञान नाही, हे तो मोकळ्या मनाने कबूल करितो. तरी मूळ ग्रंथकर्त्याचे बुद्धिविशालत्व, शोधकपणा, थोर विद्वत्ता, दीर्घ प्रयत्न, व लोककल्याणेच्छा हीं कांहीं अशीं तरी आपल्या

महाराष्ट्र जनांस फलप्रद व्हावीं, व आपल्या हातून देशबांधवांची कांहीं तरी सेवा घडावी, हाच हेतु मनांत धरून हें काम हातीं धरिलें.

ग्रंथकर्त्याचा हा पहिलाच प्रयत्न असल्यामुळें त्यास हा ग्रंथ एकदम छापण्यास धैर्य होईना, सबब त्यानें त्याची लेखी प्रत कै० विष्णु शास्त्री चिपळूणकर व प्रो० आबाजी विष्णु काथवटे यांजकडे पाठविली होती. ती त्यांनीं कृपा करून वाचून पाहून कांहीं न्यूनाधिक्यें ग्रंथकर्त्यास कळविलीं, व ग्रंथ छापण्यास त्यास उत्तेजन दिलें, म्हणूनच हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला हें येथें सांगितल्या-शिवाय रहावत नाहीं.

आवृत्ति चौथी.

मे० डायरेक्टर ऑफ् पब्लिक इन्स्ट्रक्शन साहेब बहादूर यांनीं हा ग्रंथ बक्षीस देण्यास व लायब्रर्यांकरितां घेण्यास मंजूर केला, याबद्दल ग्रंथकर्ता त्यांचा अत्यंत आभारी आहे. तिसरी आवृत्ति छापतांना साहेब बहादुरांकडून आलेल्या सूचनांप्रमाणें जेथल्या तेथें दुरुस्ती करून अधिक मजकूर—मुख्यत्वे टिपांच्या रूपानें—घातलाच आहे. हल्लीं सदर आवृत्तीत नजरचुकीनें राहिलेले दोष काढून ही नवीन आवृत्ति छापिली आहे.

हरि कृष्ण दामले.

पुणें, ता० २९ मे १९०२.

अनुक्रमणिका.

	पृष्ठें.
भाग १—विद्याभ्यासाचे उद्देश	१-२४
भाग २—संवर्षीविषयी	२५-६५
भाग ३—अभ्यासाविषयी	६६-८९
भाग ४—वाचनाविषयी	८६-१०६
भाग ५—सत्कालक्षेप	१०७-११७
भाग ६—व्यायामाविषयी.....	११८-१२६

शिक्षणसार.

भाग १.

विद्याभ्यासाचे उद्देश.

ह्या अपरंपार सृष्टीच्या रचनेंत, सर्व शक्तिमान् परमेश्वराचे अद्भुत चातुर्य दिसून येते; आणि त्यांत विशेषेकरून मनुष्यसृष्टीविषयी विचार केला असतां, त्या जगत्कर्त्याची अतोनात शक्ति आणि कुशलता पाहून तर आपण आश्चर्यचकित होऊन जातो. पहा बरे, मनुष्यापेक्षां अधिक शक्तिमान् प्राणी थोडे आहेत काय ? पण ज्ञान म्हणून जी एक विशेष देणगी, ती परमेश्वराने मनुष्यासच दिली आहे. तिच्या योगाने त्यानें सर्व जग आपलेसें करून सोडिलें आहे; इतकेच केवळ नव्हे, तर पंचमहाभूते सुद्धां त्यानें आपलीं ताबेदार करून सोडिलीं आहेत. परंतु एवढी जरी मनुष्यमात्राची ज्ञानशक्ति आहे, तरी तिची यथायोग्य रीतीनें जर योजना झाली नाही, तर तें ज्ञान असून आणि नसून सारखेंच; इतकेच नव्हे, तर उलटें कदाचित् त्याच्या सुखाचीही हानि करील. यास्तव, आयुष्यक्रमण जेणेकरून सुखकारक होईल, असा मार्ग पहिल्यापासून लागणें, हें मनुष्यास अत्यंत आवश्यक होय.

१ ह्या गोष्टीला प्रत्यक्ष प्रमाण म्हटलें म्हणजे आगगाडी, तारायंत्र, विमाने इत्यादीकांचें होय.

आतां कोणी मार्गास न लावितां, अगर कोणाचें साह्य नसतां ज्यांस स्वतःच योग्य वळण लागून, ज्यांनीं मोठें ज्ञान संपादून कीर्तिमुखाचा अनुभव घेतला, अशा मनुष्यांचींही कांहीं उदाहरणें सांपडतील. कितीएक वर्षांपूर्वी स्कॉट्लंड देशामध्ये जेम्स फर्ग्यूसन् या नांवाचा जो प्रख्यात ज्योतिषी होऊन गेला, त्याची गोष्ट बहुतेक अशीच आहे. तो प्रथम इतक्या पराकाष्ठेच्या नीच अवस्थेमध्ये होता कीं, त्याला मेंढरें राखून उदरनिर्वाह करावा लागत असे. पण तशांत त्याचा व्यासंग आणि धैर्य हीं एवढीं जबरदस्त होतीं कीं, तींच त्याला त्याच्या नीच स्थितीपासून वर काढण्यास, आणि विद्वन्मंडळांत त्याचें नांव पडून चोहोंकडे कीर्ति होण्यास कारण झालीं.

तथापि असल्या प्रकारचीं उदाहरणें फारच थोडीं. आपलें मन अभ्यासाकडे लावून त्यांतच तें स्थिर ठेवावें, अशा प्रकारचें उपजत शहाणपण थोड्यांसच असतें, व या प्रकारची शिक्षाही पुष्कळांस नसते. दुसरें असें कीं, विद्याभ्यासापासून जे अनेक प्रकारचे अपूर्व लाभ होतात, त्यांचा ठसा विद्यार्थ्यांच्या मनावर बसण्याच्या पूर्वीच त्यांचा पुष्कळ वेळ जातो. कोणी अनुभवी गृहस्थ म्हणतो, मी ज्या वेळेस ' विद्यार्थी ' होतो, ती वेळ मनांत आणिली असतां आतां असा पश्चात्ताप होतो कीं, अमुक वेळीं मीं अमुक गोष्ट बरोबर केली नाहीं, व अमुक गोष्ट करण्याचें टाकून भलतेंच केलें. अरेरे ! अमुक प्रसंग सोन्यासारखा आला असतां मीं तो फुकट दवडिला, व अमुक प्रसंगीं माझ्या मनाची प्रवृत्ति भलतीकडेच होऊन, मला अमुक प्रकारची वाईट संवय लागली. अशा प्रकारच्या विचारांत

असतां, हल्लीं अनुभवाअंतीं जे माझे विचार दृढ झाले आहेत, तेच धरून पुनः आयुष्य प्रथमपासून क्रमण्याचें माझ्या हातीं राहिलें नाहीं, याविषयीं अत्यंत दुःख होऊन कितीएक वेळां माझ्या नेत्रांतून अश्रुधाराही चालतात !

यावरून असें सिद्ध होतें कीं, लहानपणापासून मनुष्यास चांगला कित्ता वळवायास मिळाला पाहिजे; नाहीं तर, त्याचा सारा जन्म दुःखांत अथवा पश्चात्तापांत जाईल; निदान इतकें तरी खरें कीं, जितके गुण संपादण्याची त्याचे ठायीं वास्तविक योग्यता असेल तितक्यांचें संपादन त्याच्या हातून होणार नाहीं.

हल्लीं जे हजारों विद्यार्थी शाळांतून शिकत आहेत, त्यांतून लक्षणण्यासारख्या योग्यतेस थोडेच चढतील. आतां कितीएकांकडून तसें होणें अशक्य आहे हें जरी खरें आहे, तरी सूक्ष्म रीतीनें पाहिलें असतां ज्यांच्या हातून कांहींच होणार नाहीं, असेही पण फारच थोडे सांपडतील ! तथापि त्यांस पहिल्यापासून चांगल्या प्रकारचें वळण नसल्यानें, त्यांचें धैर्य नाहींसें होऊन, व अनिश्चितपणा, निराशा, आळस, इत्यादिकांच्या फेऱ्यांत ते सहज सांपडून, त्यांच्या हातून कोणतीच गोष्ट सिद्धीस न जातां ते जसेचे तसेच राहतात !

दीर्घव्यासंगानें ज्ञानसंपादन करून योग्यतेस चढलेला मनुष्य जरी घेतला, तरी पूर्ववयांत घडलेल्या गोष्टींविषयीं तो बोलत असतां असें म्हणेल कीं, माझा अमोलिक वेळ आजपर्यंत किती फुकट गेला आहे ! हाय हाय ! कितीएक प्रसंग माझ्या हातून असे गेले आहेत कीं, तसे कांहीं केल्यानें जन्मभरही पुनः येणार नाहींत ! आतां अशा मनुष्याविषयीं आपण बारीक दृष्टीनें विचार केल्यास

तेव्हांच दिसून येईल कीं, त्यानें जो आपला वेळ फुकट घालविला तो घालविला नसता, आणि अनायासें आलेले प्रसंग व्यर्थ जाऊं दिले नसते, तर ज्ञानमहासागरांतील अमृताचें प्राशन करून लॉर्ड बेकनाप्रमाणें अजरामर कीर्ति त्यानें मिळविली असती; नसती म्हणून कशा-वरून ? महात्मे जे आपले पूर्वज, त्यांनीं आपणां-करितां ज्ञानमार्ग सुलभ करून ठेविला आहे; पण आपणांपैकी त्या मार्गास अनुसरणारे थोडे, म्हणूनच त्यांची बरोबरी आपणांला करतां येत नाही, दुसरे काय ? जगद्विख्यात सर ऐझाक न्यूटन आणि वेस्ट इंडीज बेटांत राहणारा इंडियन, जो आपल्या केंसांस सुशोभित करण्यास सुंदर पिमें मिळालीं ह्मणजे तेवढ्यानेंच आनंदित होऊन हर्षनिर्भर होत्साता नाचूं लागतो, या दोघांमध्ये जमीनअस्मानाचें अंतर काय म्हणून ? बुद्धि ह्मणून जी काय, ती त्या इंडियनांत वसत नाही काय ? पण त्याचें मन केवळ संगमरवरी पाषाण होय. त्यांत उत्कृष्ट पुतळा आहे खरा, तरी त्यावर कारागिराचा हात फिरल्यावांचून तो दृष्टिगोचर कसा होईल ? तेव्हां सारांश हाच कीं, त्याचें तें मन विद्याभ्यासानें सुशिक्षित झालेलें नव्हे.

आतां सर्व मनुष्यांची मूळची बुद्धि सारखीच असते

१ लॉर्ड बेकन (इ० स० १५६१-१६२६) हा मोठा विद्वान्, राजकारणी आणि तत्त्वज्ञानी पुरुष इंग्लंड देशांत होऊन गेला. ह्यानें पुष्कळ नवीन शोध केले, त्यांत मुख्यत्वे पदार्थविज्ञानशास्त्राची प्रवृत्ति यानेंच केली. ह्मणून यास त्या शास्त्राचा प्रणयनकर्ता ह्मणतात. याची कीर्ति केवळ अजरामर होऊन राहिली आहे.

२ हा महान् ज्योतिषी आणि गणितवेत्ता (इ० स० १६४२-१७२६) होता. याचीही बेकनाप्रमाणेंच थोर कीर्ति आहे.

किंवा नसते याविषयी जास्त वाटाघाट न करितां आपणांस असा एक साधारण नियम बांधतां येईल कीं, प्रत्येक मनुष्यास निदान कोणत्या ना कोणत्या तरी एका गोष्टीमध्ये वाकबगार होण्याची शक्ति असते. कदाचित् आपली बुद्धि गणितविद्येत चांगली चालणार नाही, किंवा आपणास चांगले ग्रंथ करण्याचें साधणार नाही, अथवा सभेंत उभें राहून मनोवेधक भाषण करितां येणार नाही; परंतु जो खरोखर आपल्या मनाचें आकलन करून व्यासंगाच्या स्वाधीन होईल, तो कोणत्या तरी विषयांत निष्णात होईल, हें अगदीं निर्विवाद आहे.

एका गृहस्थानें आपला मुलगा एका विद्वान् गुरूच्या हाताखाली अभ्यासाकरितां ठेविला. त्याजविषयी पुष्कळ भवतिनभवति होऊन, तो मुलगा कशांतही घातला तरी सारखाच, केवळ अकलेचा खंदक, असा निकाल होऊन चुकला होता. अशा मुलास पढवून तरबेज करून जगामध्यें प्रसिद्धीस आणावयाचा त्या गुरूस किती संभव असेल बरें ? परंतु त्या गुरूनें जेव्हां त्यास प्रत्येक विषय निरनिराळा शिकवून आपली पराकाष्ठा करून सोडली, तेव्हां शेवटीं असें दिसून आलें कीं, त्याची गति भूमितींत चांगली होईल. पुढें तो मुलगा त्या विषयांत इतका प्रवीण झाला कीं, त्याच्या वेळच्या सर्व विद्वानांमध्ये भूमितींत त्याचा हात कोणाच्यानें धरवेना !

आतां दुसरी गोष्ट एका. एकदां असें झालें कीं, एका गांवीं एका समारंभाचे वेळीं मंडळीचा पुष्कळ मोठा समाज जमला होता. तेथें जवळच एक मोठी उंच व भव्य इमारत होती. त्या

इमारतीवरील विद्युदाकर्षणाच्या गजावर एक मुलगा चढू लागला; तेव्हां त्याजकडे सर्व मंडळी आश्चर्यभरित होऊन एकसारखी टकमक पाहू लागली. त्या वेळेस वाऱ्याचा सोसाटा मोठा चालला होता, त्या योगाने तो खांब हाळू लागला; परंतु तो मुलगा भगदीं न घाबरतां एकसारखा वर चढू लागला. तो गज १९५ फुटांपेक्षां कमी उंच नव्हता. तेथील सर्व मंडळीस, हा पोर वाऱ्याच्या जोराने व गजाच्या हालण्याने घाबरून हात सुटून खाली आदळेल कीं काय, असें क्षणक्षणा वाटे. पण मग जेव्हां त्या गजावरच्या वायुगतिदर्शक तकटावर जाऊन, तो आपले चिमुकले पाय तेथे ठेवून उभा राहिला, व हात मोकळे सोडून देऊन वाऱ्याने त्यासरसा गरगर मंडळाकृति फिरू लागला, तेव्हां त्यांचे धैर्य आणि साहस पाहून ती मंडळी व्यापारशून्य होऊन क्षणभर स्तब्ध उभी राहिली ! असो, तो मुलगा हवा तेवढा वेळ तेथे उभा राहून सावकाश खाली उतरला. आतां अशा मुलाकडून कोणतीं धाडसाचीं किंवा धैर्याचीं कृत्ये होणार नाहीत बरे ? पण तसें पुढे कांहीं झालेलें कोणीं ऐकिलें नाहीं, याचें कारण काय असावें ? त्याचें मन विद्याभ्यासाने सुशिक्षित झालें नसावें, किंवा त्याचे बुद्धीची प्रवृत्ति योग्य मार्गाकडे झाली नसावी, याशिवाय दुसरे काय असावयाचें आहे ?

१ ' विद्युदाकर्षणाचा गज ' या देशांत अद्यापि प्रसिद्ध नसल्यामुळे त्याजविषयी दिग्दर्शन करणे आवश्यक आहे. ' इमारतीला लोखंडी किंवा कोणत्या तरी धातूचा गज लावावा. त्याचे वरले टोक इमारतीपेक्षां उंच असून खालचे टोक जमिनीपर्यंत पोचवावे. असे केल्यानें बीज या गजाचे आसपास किंवा जवळचे इमारतीवर न पडतां गजावर पडते, आणि कांहीं उपद्रव न करितां त्या गजांतून जमिनीत जाते. '—याचें पुस्तक, बेंजामिन् फ्रांक्लिन् ह्याची गोष्ट.

वर 'बुद्धि' शब्दाची योजना केली, त्याविषयी अंमळ जास्त चर्चा करणे अवश्य दिसते. कितीएकांस एकादी गोष्ट सरळ मार्गाने होत असतां, बळेंच द्राविडी प्राणायाम करण्याची संवय असते, व हीच बुद्धीची खूण असा त्यांचा समज झाला असतो. तरुण मनुष्यांस तर आपणांला लोकांनीं बुद्धिमान् म्हणावें, याखेरीज दुसरी कांहींच प्रतिष्ठा वाटत नाही. पण सतत मेहनतीनें अभ्यास करणे, हेंच सुबुद्धीचें लक्षण होय, असें कोणासही वाटत नाही ! खरा बुद्धिमान् सर ऐझाक् न्यूटन् हा मोठ्या मर्यादेनें नम्रतापूर्वक सर्वास सांगतो कीं, मजमध्ये आणि इतरांमध्ये भेद म्हणून इतकाच कीं, माझ्या ठायीं इतरांपेक्षां व्यासंगांत टिकाव धरण्याची शक्ति जास्त आहे. तर यावरून, एखाद्याची कल्पनाशक्ति चांगली, मनांतील विचार पोक्त, व समज निर्दोष असे जरी असले तरी तो मनुष्य खरा बुद्धिमान्, असें म्हणतां येईलच असें नाही; व प्रसक्त व्यासंगावांचून प्रतिष्ठा पावण्याची आशा धरणें, हें व्यर्थ आहे. जी जी योग्यता आजपर्यंत लोकांनीं मिळविली, तां त्यांच्या जबर श्रमांचेंच फळ होय. आपलें मनोरंजन करण्याला आपणांला मित्र मिळतील, व पुस्तकें आणि शिक्षक हीं आपणांला साह्य मिळतील, व दुसरीं आणखीही पुष्कळ साधनें आहेत; पण हीं सारीं असलीं तरी आपल्या मनाचें आकलन करून अभ्यासानें त्यास सुशिक्षित करणे हें ज्याचें त्याचें स्वतःचें काम आहे.

प्रसक्त आणि दीर्घ व्यासंगाखेरीज वास्तविक योग्यता मनुष्यास कधींही प्राप्त व्हावयाची नाही. जे काणी आजपर्यंत शिक्षण व व्यासंग यांवांचून केवळ दैवानुसार

योग्यतेस चढले, त्यांचा कीर्तिदीप फारच मंद असून त्याचा प्रकाशही फारच थोडा वेळ टिकला.

असे सांगतात कीं, पासिफिक महासागरांतील बेटें, ज्यांच्या सुपीकपणाविषयीं अशी ख्याति आहे कीं, ज्यांस नंदनवनाचीच उपमा साजेल, तीं सर्व क्षुद्र प्राणी जे प्रवाळकीटक, त्यांनीं वाळूचा एकेक कण जमवून उत्पन्न केलीं आहेत ! मनुष्याच्या श्रमाचीही गोष्ट अशीच आहे. थोडथोडाच कां होईना, पण धैर्य धरून नियमानें यत्न चालविला असतां त्यापासूनच पुढें मोठें फळ प्राप्त होतें.

आतां विद्याभ्यासाचा मुख्य हेतु कोणता म्हणाल, तर मन सुशिक्षित करणें हाच होय. मन हें मूळचें एखाद्या उनाड व अनिवार जनावराप्रमाणें आहे. ज्या मनुष्यानें आपलें मन थोडेंबहुत आपल्या अंकित केलें नाहीं, तो जर एकाद्या विषयाचा विचार करूं लागेल, तर परिणाम असा होईल कीं, त्याच्या मनाची एकाग्रता होणार नाहीं. आतां-पासून मी आपलें मन इकडेतिकडे जाऊं न देतां ह्याच विषयाकडे लावीन, असा विचार मनांत येऊन थोडा वेळ झाला नाहीं तोंच त्याच्या मनाची स्थिति पुनः पूर्ववत् होईल; आणि असें होतां होतां, शेवटीं तो विचारा आपला हातीं घेतलेला विषय सोडून देऊन स्वस्थ पडून राहील !

तेव्हां विद्यार्थ्यानें आपलें मन अभ्यासाकडे वळवून, त्यांतच तें चिरस्थायी होईल, असें करण्याविषयीं पाहिल्या-पासून झटणें, हें फार उपयोगाचें आहे. ज्याच्यानें असें करवेल, त्याच्या अभ्यासरूप मार्गांत आडवीं येणारीं अनेक मोठमोठीं विघ्नें टळलीं, असें समजलें पाहिजे. पण ज्याच्या हातून असें होणार नाहीं, त्याला कोणताही एक

विषय पुरा करण्याची आशाच नको. अम्यासानें जो हेतु सिद्धीस न्यावयाचा, त्यास मनाची एकाग्रता हें एक मोठें साधन होय. आपणास जें कर्तव्य आहे, त्याहून अन्य विषयाकडे जर मन धांव घेईल, तर अर्थात् कल्पना फांकली जाऊन कांहींच सिद्ध होणार नाही. असो; तर सारांश काय कीं, जो विषय घेतला, त्याचा मनावर इतका पूर्ण अंमल वसावा कीं, तो पुरा होईपर्यंत तेथेंच त्यानें खिळून रहावे. यावरून, जो आपल्या मनोविकारांच्या स्वाधीन होईल, त्याला आपलें मन कदापि स्वाधीन ठेवणार नाही, हें सांगावयास नकोच. असें पुष्कळदां होतें कीं, एकाद्या मुलाच्या पाठीवर एकादें लांबलचक उदाहरण असलें, म्हणजे तो तें थोडेंसें करतो, आणि लागलाच तेथें चुकून, पुनः पुसून दुसऱ्यानें करावयास लागतो. असें दोन चारदां होऊन शेवटीं निराशेनें त्याचा नादच तो सोडितो; ह्याचें कारण काय असावें बरें ? त्याला आपलें मन स्थिर ठेवण्याची संवय झाली नसते, इतकेंच. तो पहिल्यानें मोठ्या बेतावातानें त्यांत आपली कल्पना चालवून अंमळसा पुढें गेला नाही, तोंच एकदम त्याच्या मनांत दुसरी एखादी गोष्ट आली, अथवा एखादा चमत्कार त्याच्या दृष्टीस पडला, म्हणजे तो आपली बेरीज, गुणाकार, अथवा भागाकार वगैरे कोठें तरी चुकून जातो ! एका विद्यार्थ्यानें एकदा आपल्या गुरूजींस म्हटलें, 'तात्या, संस्कृत शिकणें मला फार जड जातें; हा शब्द मीं दहाबारादां कोशांत पाहिला व पाठही केला, तरी जसें एकाद्या मनुष्यास ओळखूनही त्याचें नांव आठवूं नये, त्याप्रमाणें मला झालें आहे !' गुरुजी म्हणाले, 'अरे, तुला अजून आपलें

मन स्थिर ठेवण्याची चांगली संवय झाली नाही; तू जेव्हां प्रथम तो शब्द कोशांत पाहिला, तेव्हां त्याजकडे तुझे पूर्ण अवधान असतें, तर तो तुला लागलाच आठवता.'

डिमोस्थेनिस् म्हणून जो प्रख्यात वक्ता ग्रीस देशांत होऊन गेला, तो आपलें मन अभ्यासाशिवाय दुसरीकडे किमपिही जाऊं नये म्हणून, एका अंधारमय गुहेमध्ये जाऊन तेथें आपलें अध्ययन करित बसे. यावरून, दुर्दैवानें ज्यांस एकाएकीं नेत्रेंद्रियाच्या अद्भुत सौख्याचा वियोग होतो, त्यांची विचारशक्ति आणि बुद्धिबल हीं, जशीं त्यांजमध्ये असण्याचा पूर्वी संभव देखील नसतो, तशीं अचंबा वाटण्यासारखीं दिसून येतात, हें म्हणणें पुष्कळ अंशीं संयुक्तिक दिसतें. जॉन् मिल्टन्, इंग्लंडां-

१ हा महान् वक्ता ग्रीस देशांत इ० स० पूर्वी ३८२ सालीं जन्मला. हा केवळ स्वतःच्या पराक्रमानें व व्यासंगानें मोठ्या योग्यतेस चढला : तो इतका कीं, जगाचा अंत होईपर्यंत त्याच्या नांवाचा लोकांस विसर पडणार नाही. प्रथमतः तो वक्तृत्वगुणांत अगदींच कमी होता. तेव्हां एके वेळीं तो सभेंत बोलूं लागला असतां त्याची फजिती झाली; म्हणून त्यानें भंगीरथ प्रयत्न करून ती विद्या अत्युत्कृष्ट संपादन केली. मोठ्या गर्दीत देखील आपणास भाषण करतां यावें, व आपला आवाज मोठा व्हावा म्हणून तो समुद्रकांठीं जाऊन त्याच्या लाटा मोठमोठ्यानें उसळत असतां तेथें बोलण्याचा व्यासंग करी. भाषापद्धति चांगली साधण्याकरितां तर पूर्वी होऊन गेलेल्या वक्त्यांच्या ग्रंथांचीं त्यानें कित्येक पारायणें केलीं; आणि एका इतिहासाची प्रत आठ दहा वेळां लिहून काढिली ! शेवटीं तो उत्तम वक्ता ठरून त्याच्या भाषणाचा इतका दरारा बसला कीं, मोठमोठ्या राजांना सुद्धां त्याचा धांक वाटूं लागला ! मरणकाळीं त्याचें वय ६० वर्षांचें होतें.

२ हा अत्यंत प्रसिद्ध इंग्लिश कवि १७ व्या शतकांत होऊन गेला. हा मोठा राजकारणी असून प्रजासत्ताक राज्य इंग्लंडांत असावें अशाविषयीं याची भारी मनीषा होती; व त्यावेळीं इंग्लंडांत राज्य-

तलि प्रसिद्ध कवि, यानें आपलीं जगन्मान्य काव्यें ज्या वेळेस रचिलीं, त्या वेळेस तो आपल्या दृष्टिचातुर्याला मुकला होता. असो; तेव्हां पकें ध्यानांत ठेवण्याचें इतकेंच कीं, अभ्यासाच्या जागींच नेटानें बसून, जें आपणास तयार करावयाचें असेल, तें जरी अवघड असून त्रासदायकसें वाटलें, तरी तें पुरें केल्याविना हालावयाचेंच नाहीं, असा मनाचा पक्का निग्रह करावा. असें करतांना एकदां दोनदां मात्र फार तर अवघड पडेल; पण हा मनोनिग्रह इतका फलदायक आहे कीं, वायूपेक्षाही चंचळ जें मन, तें आपलें केवळ तावेदार होऊन राहतें ! इतकेंच नाहीं, तर त्या तयार करण्याच्या विषयाखेरीज मनास दुसरें कांहींच गोड वाटत नाहीं. कारण उघडच आहे कीं, एकदां मनाचा निश्चय झाला म्हणजे थोडी थोडी आपली त्या विषयांत गति होते, व अर्थात् जसजशी ती वाढत जाते, तसतसा मनास आल्हाद होत जातो.

वसंतऋतूमध्ये, झाडांस पालवी फुटून सायंकाळीं जिकडेतिकडे मंजुळ गार असा वारा सुटला म्हणजे किती-एक विद्यार्थी, आपलें अभ्यासाच्या ठिकाणीं मन लागत नाहीं म्हणून आपली जागा सोडून, वागेत अथवा आंबराईमध्ये चित्त लागेल म्हणून तेथें अभ्यासाकरितां जातात. पण तेथें गेल्यावर पुस्तकें हातांतलीं हातांत !

क्रांति होऊन थोडा काळपर्यंत जें कांहीं अंशीं प्रजासत्ताक राज्य स्थापन झालें होतें, त्यांत त्याजकडे मोठा अधिकार होता. पुढें तो अंध झाला, तथापि त्यानें व्यासंग न सोडतां तशा स्थितींतही जी उत्कृष्ट काव्यरचना केली, तिच्या योगानें त्याचें नांव अमर होऊन गेलें आहे. त्याच्या ग्रंथांपैकीं 'प्याराडाईज् लॉस्ट्' या नांवाचा ग्रंथ फारच प्रख्यात असून केवळ अनुपम आहे.

तैथली शोभा पाहून मन जें धांव मारावयास लागतें, तें कांहीं विचारूं नका ! मग या राजश्रींच्या स्वाऱ्या बराच वेळ हिंडून, कांहींच न करितां एकदांच्या दमून भागून घरीं आल्या म्हणजे, थोडेंबहुत हिंडण्याच्या श्रमाचें सार्थक्य करण्याकरितां पुस्तकें फेंकून देऊन पडून राहतात ! तर तात्पर्य काय कीं, सर्व गोष्टींपासून दूर रहावेळ, पण आपल्या मनापासून कोण दूर राहाल बरें ? तेव्हां असले विचार किती वेडेपणाचे, याविषयी ज्यास्त लिहिणें नको.

प्रत्येक गोष्टीमध्ये मनुष्यानें धैर्य धरून चालणें हें फार उपयोगाचें आहे; आणि त्याचा व मनाचा निकट संबंध असल्यानें, मनुष्याच्या अंगीं त्याचा अभाव असल्यास त्याचें मन सुशिक्षित होणार नाहीं. धिमेपणा, मेहनत व चौकसपणा, ह्या गोष्टी अभ्यासाच्या कामीं जितक्या आवश्यक आहेत, तितकेंच, किंबहुना अधिक धैर्य, मनुष्याच्या अंगीं असलें पाहिजे; नाहीं तर, त्याच्या ज्ञानसंपादनाच्या मनोरथाची सिद्धि होणें कठिणच. पण पुष्कळ विद्यार्थ्यांमध्ये ही एक मोठी गोम असते कीं, त्यांच्या मनांत आपला प्रभाव आपण जगाला एकदमच दाखवूं असें येतें ! त्यांची शक्ति पाहिली तर कोती, पण उमेद केवढी पहा ! एका क्षणांत इकडचा पर्वत तिकडे उचलून टाकण्याचा त्यांचा आव ! कितीएक प्रयत्नांत आपण अगदीं फशीं पडलों असतां, जी आपली मानहानि झालीशी वाटून मनाची चमत्कारिक स्थिति होते, तिजविषयीं ते अगदींच अज्ञानी असतात. त्यांना एकदमच गगनाला गवसणी घालण्याची घमेंड असते ! पण धैर्य धरून सतत व्यासंग चालविल्यानेंच आपण महत्त्वास

चढूं, एरव्हीं चढणार नाही, हें त्यांच्या गांवांही नसतें ! इतकेंच नव्हे, तर नुसत्या पोकळ विचारांमध्येच ते इतके निमग्न असतात कीं, शावास त्यांची ! ते जसे काय हिमालयाच्या अति उंच शिखरावर चढून आजच सर्व भूमंडळावर आपला कीर्तिध्वज उभारण्यास सिद्ध झाले आहेत कीं काय न कळे ! महात्मा सर ऐझाक्यूटन् हा एके दिवशीं आपल्या अभ्यासाच्या खोलींत गेला आणि पाहतो तों, त्याच्या आवडत्या कुत्र्यानें तेथल्या मेजावरून उडी मारल्यामुळें, त्यानें कितीएक वर्षे सतत पराकाष्ठेचे श्रम करून लिहून ठेविलेले सर्व कागद त्या मेजावरून खालीं शेंगडींत पडून जळून गेले ! हाय हाय ! केवढी ही त्या पंडिताची हानि ! किती त्याचें धैर्य खचाचें, व किती त्याला त्वेष यावा वरें ? साधारण मनुष्यानें नुसतें एकादें पत्र लिहिलें, आणि एकाद्याच्या हातून त्यावर एक शाईचा डाग पडला, तरी तेवढीही गोष्ट त्याला सहन न होऊन तो परम क्रोधाविष्ट होतो. मग अशा वेळेस तर त्याची स्थिति काय होईल याची कल्पनाही करणें अशक्य आहे ! पण शावास त्या महापंडिताची ! वरील दुष्ट मनोविकाराचा त्यास त्या वेळीं नुसता विटाळही झाला नाही ! तो शांतपणें म्हणाला, ' मोठ्या, तुजकडून माझे किती नुकसान झालें हें तूं जाणत नाहीस ! ' मग पुढें कांहींच न बोलतां तो भगीरथ प्रयत्न करण्यास त्यानें पुनः आरंभ केला, आणि ईश्वरकृपेनें तो सिद्धीसही गेला. मोठ्या मनाचें हें उदाहरण किती घेण्यासारखें खरें, पण धैर्य हेंच या गोष्टीचें ल कारण आहे, हें उघड आहे. वरें, आतां अशा

प्रकारें वर्षानुवर्ष श्रम करण्याचा निग्रह आपणांतून कितीकांचा होईल ? तेव्हां, कांहीं झालें तरी धैर्य ह्मणून सोडावयाचें नाहीं, हा गुण अंगीं येणें, हा तरी विद्याभ्यासापासून होणारा मोठाच फायदा होय.

विद्यार्थ्यांनै हरएक गोष्टींत होईल तितकी आपली स्वतःची अक्कल चालवावी हेंच उत्तम. कोणतीही गोष्ट आपल्या स्वतःच्या अकलेनें व रीतीनें शेवटास नेली, ह्मणजे त्यांतच मनुष्याच्या स्वतःच्या शहाणपणाचें चिन्ह दिसून येतें. दुसऱ्याच्या धोरणावर जाऊन कोणीही मोठेपणास चढत नाहीं. यांचें एक कारण असें कीं, मोठ्या मनुष्याचें अनुकरण करतांना त्याच्यांतील गुणांपेक्षां अवगुण तेव्हांच लागून जातात. कधीं कधीं तर असें करणाऱ्या लोकांस दुसऱ्या लोकांचे विचार बरोबर न समजून, त्यांचें अनुकरण करतांना, ते त्यांतील सर्व भट्टी मात्र बिघडवून टाकितात ! प्रसिद्ध इंग्लिश ग्रंथकार जॉन्सन्, याच्या ग्रंथरचनेची धाटणी उचलण्याचा प्रयत्न आजपर्यंत पुष्कळांनीं केला, पण परिणाम असा झाला कीं, त्याच्या रचनेंतील उत्तम खुब्या तर कोणाला साधल्या नाहींतच, तर ह्याच्या उलट, त्याची मोठे शब्द घालून

१ हा नामांकित इंग्लिश ग्रंथकार १८ व्या शतकांत हाऊन गेला. हा एका सामान्य पुस्तकवाल्याचा मुलगा असून आपल्या तीव्र बुद्धीनें व दीर्घ व्यासंगानें इंग्लिश ग्रंथकारांत पहिली जागा पावला. यानें अनेक लोकमान्य ग्रंथ लिहिले आहेत. पण त्या सर्वांत, इंग्लिश भाषेचा प्रचंड कोश जो प्रथमच त्यानें तयार केला, त्याच्या योगानें त्या भाषेवर त्याचे महदुपकार झाले आहेत. त्याची लोकविलक्षण विद्वत्ता पाहून इंग्लंडचा राजा तिसरा जॉर्ज हा फार संतुष्ट होऊन त्यानें त्यास मोठी नेमणूक करून दिली होती.

केलेली डामडौली जी रचना, तशी करण्याची वाईट सं-
 वय मात्र त्यांस लागून गेली ! पण फार लांब कशाला ?
 अलीकडे आपणांमध्येच प्रति मोरोपंत होण्याचा किती
 लोकांचा खटाटोप दिसतो बरें ? परंतु त्या कविमणीची
 कविताशक्ति, व हुवेद्वेष रेखल्यासारखें वर्णन करण्याची
 शैली, तसेंच शृंगार, वीर, करुण आदिकरून रसांची,
 आणि उपमादलंकारांची यथायोग्य योजना, व अर्थगां-
 भीर्य, शब्दलाळित्य, इत्यादि जे गुण, ते कोणासही न
 साधतां, अप्रासंगिक वर्णन करण्याची, आणि यमकप्रासादि जे
 केवळ कवितेचे बाह्य गुण, ते साधण्याची होईल तितकी
 मारामार केल्यानें, रचनेत दुर्बोधता, आणि व्याकरणांत क्षणो-
 क्षणीं चुका मात्र पुष्कळांच्या कृतींत दृष्टीस पडतात !
 आपल्या स्वतःच्या कल्पनेनें आणि रीतीनें एकादें काम
 करण्यापेक्षां दुसऱ्याचा मतलब आणि रीति उचलून तें
 करण्याचें फार सोपें खरें; तथापि हा काळपर्यंत ज्यांनीं
 ज्यांनीं म्हणून असें केले, त्यांपैकीं फारच थोड्यांस जगा-
 कडून मान मिळाला. तर तात्पर्यार्थ हाच कीं, दुसऱ्याचे
 चांगले गुण हे आपल्या अंगीं वळेंच आणूं म्हटल्यास
 येणार नाहीत, तर ते क्रमाक्रमानें आणि अभ्यासानें
 आपले आपणच साध्य केले पाहिजेत.

विद्याभ्यासाचा आणखी एक मोठा उद्देश हा कीं,
 मनुष्याच्या अंगीं सदसद्विवेचनशक्ति यावी. कारण,
 आपल्या अंगीं नुसता चौकसपणाच असला ह्मणजे
 झालें असें नाही, तर अमुक ग्रंथकाराची अमुक गोष्टीविषयीं
 कल्पना, त्याचें तिजविषयींचें मत, आणि तिजविषयींच
 दुसरा काय म्हणतो, यांपैकीं कोणाचें म्हणणें विशेष ब्राह्म,

इत्यादि गोष्टी आपणास चांगल्या समजल्या पाहिजेत. हें समजल्याशिवाय कोणती गोष्ट जमेन धरण्यासारखी, व कोणती निरुपयोगी, कोणत्या ग्रंथांतील आधार विश्वसनीय अगर अविश्वसनीय याची आपणांस परीक्षा होणार नाही. कितीएक मेहनती आणि आस्थेवाईक लोकांच्या अंगी या सदसद्विवेचनशक्तीचा अभाव असल्याने, त्यांच्या हातून इष्ट असे कोणतेही कृत्य तडीस जात नाही. कधी कधी ते लोक अशा कितीएक गोष्टींच्या नादास भरून जातात की, त्या गोष्टी मनुष्यास व्यवहारांत अगदींच कामाच्या नसतात. एका इटालियन ग्रंथकारानें एक गोष्ट लिहिली आहे, तिचा सारांश असाः—‘ एक धनगर होता, तो रानामध्ये एकटा असतां, त्यानें रानझाडांचीं लहान लहान फळे गमतीखातर झेलीत असावे. होतां होतां तो त्या खेळांत इतका तरवेज झाला कीं, चार चार फळे खाली पडूं न देतां, प्रत्येक पाळी पाळीनें झेलून कितीएक मिनिटेंपर्यंत तीं सर्व तो अधांतरीं राखीत असे ! आतां हाच त्याचा व्यासंग व हीच बुद्धि जर योग्य मार्गाकडे खर्च झाली असती, तर तो प्रसिद्ध गणितवेत्ता झाला असता, यांत संशय नाही ! ’ दुसरी एक गोष्ट अशी आहे कीं, एक मुलगा आपलें पुस्तक शेवटापासून वर उत्तम प्रकारें वाचावयास शिकला होता. या प्रकारचीं आणखीही शेंकडें उदाहरणें सांपडतील. एके दिवशीं शिकंदर बादशाहा याजकडे कोणी एक

१ शिकंदर बादशाहा (अलेक्झांडर दि ग्रेट) हा ग्रीस देशांती मासिडोनिया नामक प्रांताचा राजा होता आजपर्यंत जगांत महान् पराक्रमी योद्धे होऊन गेले, त्यांत याची गणना आहे. हा

साधारण मनुष्य येऊन म्हणाला कीं, 'सुईच्या नेड्यांतून राळ्याचे दाणे पार फेंकण्याचा अभ्यास मीं केला आहे, तो आपण पहावा.' तें ऐकून जवळच्या लोकांस फार आश्चर्य वाटून ते त्याची फार वाहवा करूं लागले. शिकंदरास त्याचें फारसें नवल वाटलें नाहीं; तथापि मंडळीच्या आम्रहास्तव त्यानें तो खेळ त्याजकडून करविला. तो आटोपल्यावर, त्यानें त्यास योग्य बक्षीस ह्मणून टोपलीभर राळे दिले. ह्यांतलें तात्पर्य एवढेंच कीं, जी कला उपयुक्त नाहीं, ती जरी कितीही अवघड असली, तरी तिची प्रशंसा करणें किंवा तिला उत्तेजन देणें, हे विचारी पुरुषास शोभत नाहीं असें त्यानें दर्शविलें^२. 'असो; तर अशा प्रकारें श्रम व वेळ फुकट जातो इतकेंच नाहीं, तर विनाकारण सांदीकोंदीतल्या वस्तु शोधण्याची खटपट केल्यानें ज्या ज्ञानापासून काडीचाही उपयोग नाहीं, तें मात्र प्राप्त होतें, दुसरें कांहीं नाहीं. तेव्हां आपणास वास्तविक उपयोगीं पडेल अशी गोष्ट कोणती याची पारख असणें ही तरी लहानसान गोष्ट नव्हे.

आपली लोकांत कीर्ति व्हावी व आपल्या हातून

पराकाष्ठेचा मातृभक्त होता. ग्रीस देशांत आरिस्टोटल् म्हणून जो प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता होऊन गेला, त्याचा हा शिष्य होता. हा देश काबीज करीत करीत हिंदुस्थानांतही आला होता. याला फक्त अरबस्थान जिंकावयाचें राहिलें होतें, तें जिंकलें असतें ह्मणजे, त्या वेळीं माहीत असलेल्या सर्व पृथ्वींत त्याला कांहीं एक जिंकावयाचें राहिलें नसतें. अरबस्थान जिंकण्याचीही त्यानें तयारी केली होती. पण एकाएकीं तो आजारी पडून इ० स० पूर्वी ३२३ त ह्मणजे आपल्या वयाच्या ३२ वे वर्षीं तुर्कस्थानांतील बाबिलन नामक शहरां भरण पावला.

— २ 'शिकंदर बादशाहाचें चरित्र.'

परोपकार घडावा, याकरितां आपणांस हरएक प्रकारच्या गोष्टींच्या माहितीची कांहींच गरज नाही, असा या लेखाचा उद्देश आहे, असा वरील कितीएक गोष्टींवरून कोणाचा समज झाला असल्यास ती चुकी आहे, हें पुढें ध्यानांत येईल. फक्त, विद्यार्थ्यांना अवश्य गोष्ट कोणती, तर पुढें जी कांहीं माहिती होईल, तिचा उपयोग कसा करावा याचें मार्गदर्शन व्हावें, पण तीच माहिती सध्या विद्यार्थिदर्शेत नको, इतकेंच या स्थळीं सांगावयाचें आहे.

कितीएकांची समजूत अशी असते कीं, आपली बुद्धि मोठमोठ्या महत्त्वाच्या गोष्टींखेरीज साधारण कामांत फार झिजवूं नये; यास उदाहरण, आपणांपाशीं एक घोडा आहे, त्यास नेहमींच अतिशय श्रम न दिले, तर आपणास ज्या वेळेस निकडीचें काम पडेल, त्या वेळेस त्याचा लगाम जितका दावावा, तितका तो आपल्या कामीं पडण्यास जास्त सशक्त राहील. पण अशा भ्रांतीचें निरसन थोडासा विचार केला असतां सहज होईल. पहा कीं, घोड्याच्या शक्तीप्रमाणें बुद्धीची शक्ति कधींही भागणारी नव्हे. आज आपण आपल्या बुद्धीची होईल तितकी कमाल करून पहावी, कीं उद्यां त्यापेक्षां ती जास्त चालणारी आहे असें दिसेल. ज्याचें मन सुशिक्षित झालें, त्याचें लक्ष सदासर्वकाळ व्यासंगाकडे असतें. **सर एझाक न्यूटन्** याला सर्व उद्योगांत यश आलें तें अशा सतत उद्योगाचें फळ होय. नेहमीं कामास लावलें असतां ज्याची धार बोथी तर होत नाहीच, पण उलटी अधिक तीक्ष्ण होते, असें हत्यार कोणतें, तर मन हेंच. आपल्या मनाची तव्यत लागेल तेव्हां आपण

एकदमच दिग्विजय लावूं, अशी आशा करणारांनीं फक्त आशाच करीत बसावें ह्मणजे झालें !

मानवी स्वभावाचें, म्हणजे मनुष्याच्या म्हत्वाचें ज्ञान होणें, हाही एक विद्याभ्यासाचा अत्यंत महत्त्वाचा उद्देश आहे. बहुतेक लोकांची समजूत अशी असते कीं, जो मनुष्य नेहमीं लोकांत वागलेला आहे, ज्याला पुष्कळांशीं देवघेव वगैरे करण्याचा प्रसंग आलेला आहे, व मुख्यत्वेकरून, पुष्कळ ठिकाणीं फिरून अनेक प्रकारच्या बऱ्या-वाईट लोकांशीं ज्याचा संबंध घडलेला आहे, त्यासच मनुष्याचा स्वभाव ओळखतां येतो. यावरून एकाद्या हरदुन्नरी मनुष्यास, ' तो काय बारा बंदरचें पाणी पिऊन पक्का झाला आहे ! ' असें म्हणण्याचा प्रघात पडला असावा. होय, आम्ही कबूल करतो कीं, अशा मनुष्यास कामाकाजाच्या रीतीभाती चांगल्या माहित असतील; परंतु पाठशाळेंत शिकून तयार झालेल्या विद्यार्थ्यांस जर मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान न होईल, तर तो दोष त्यांचा स्वतःचा अगर त्यांच्या शिक्षकांचा म्हटला पाहिजे. प्रसंगोपात्त मनुष्यानें कसें वागावें, हें जो संसारांत एकसारखा घटलेला मनुष्य असतो, त्यास बरोबर सांगतां येईल. परंतु अशा गोष्टींत जरी त्याचें अनुमान कदाचित् अगदीं विनचूक होईल, तरी प्रत्येक गोष्टीचा कार्यकारणभाव विद्वानाप्रमाणें त्यास समजणार नाहीं. एकाद्या भरसभेंत उभें राहून एकादी गोष्ट श्रोतेजनांच्या मनांत भरवून द्यावयाची असल्यास तें काम विद्वानाकडून जितकें पूर्णपणें होईल, तितकें आशिक्षिताकडून होणार नाहीं. त्याला इकडची एक, तिकडची एक

गोष्ट मध्ये मध्ये आणून साधारणपणे कसे तरी आपले काम लोटून नेणे भाग पडेल. परंतु तीच विद्वानाची गोष्ट पहा. तो अगोदर अशा बेतावाताने तिचे उपपादन करील की, तेणेकरून लोकांच्या हृदयांत जसा काय तो शिरलाच आहे असे वाटेल! विद्वानांनी मनुष्याच्या स्वभावाविषयी फार खोल विचार केलेला असतो; आणि जीं मूलतत्त्वे, कालगतीने अगर रुढीने, अगर दुसऱ्या कोणत्याही कारणाने फिरणारीं नव्हत, त्यांचे अभ्यासाच्या योगाने त्यास चांगले ज्ञान झालेले असते.

आपली वास्तविक योग्यता जाणणे हाही एक विद्याभ्यासाचा महत्त्वाचा उद्देश आहे. असेही कितीएक लोक आढळतील कीं, जे फारसा आपला काळ व्यासंगांत न घालवितां मोठेपणास व अब्रूस चढले आहेत; पण अशा लोकांपैकीं बहुतेकजणांचे असे असते कीं, खऱ्या विद्वत्तेपेक्षां पोकळ वाक्पांडित्य आणि मीपणा हीं मात्र त्यांचीं पाहून घ्यावीं. कदाचित् पूर्वीपासूनच त्यांच्या गर्वरूप वृक्षाचे खंडन होत गेले, तर मात्र ते उपहासास पात्र होत नाहीत. तथापि आपल्या अंगीं कर्तृत्वशक्ति किती आहे, हे आपले आपणच जाणून असणे फार महत्त्वाचे आहे. एकाद्याची तैलबुद्धि व थोर विद्वत्ता पाहून आपणही त्यासारखेच आहों, असे मनांत समजणारे पुष्कळ सांपडतात. जे प्रसक्त व्यासंगी आहेत, त्यांजबरोबर वर्षानुवर्ष अभ्यास करून शेवटीं शहाणा आणि मोठा तो मीच, असा जो गर्व वाहील, त्याच्या मूळस्वभावांतच कांहीं दोष असावा, याशिवाय दुसरे कांहीं म्हणतां येत नाही. सर

एझाक न्यूटन यानें अतिशय श्रमपूर्वक एवढे मोठमोठे शोध करून जगापुढें प्रकट केले असतांही त्याचा आपणाविषयीं असा लेख आहे कीं, ' माझ्याविषयीं लोकांस केवढेही आश्चर्य वाटो, पण माझे मला कसे वाटतें म्हणाल तर, जसें एकादें पोर समुद्रकिनाऱ्यावर खेळत असतां, ही चमत्कारिक गारगोटी वाटली, ती चमत्कारिक वाटली, असें म्हणून गोळा करीत असतें, त्याचप्रमाणें माझी अवस्था आहे; मला ठाऊक नसणाऱ्या कोट्यावधि प्रमेयांचा सागर तर मजपासून फारच दूर आहे ! ' यावरून त्याच्या ठायीं किती अमानित्व वास करीत होते हें सहज दिसून येईल.

परंतु आपली खरीच योग्यता मनुष्यानें कां जाणावी बरें ? आणि त्यानें फाजील फुशारकी मिरवल्यास कोणतें नुकसान ? असा कोणी आक्षेप घेईल तर, पहा कीं, आपण आपल्या ठेवीपेक्षां जास्त रकमेची चिट्टी दाखविल्यास ती कशी मान्य होईल ? होणार नाही. दुसरें असें कीं, प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणांत स्वाभिमान असा कांहीं जागृत असतो कीं, आपल्या अगदीं वास्तविक योग्यतेपेक्षां तिळभरही आपणामध्ये ती जास्त आहे असें कोणी दर्शवील, तर त्यास तें कोणी पचूं देणार नाही. हणून, नसता मोठेपणा मिरवणाऱ्यांच्या मालिकेंत जर आपण आलों, तर आपल्या हातून परोपकार तर होणें नाहींच; पण उलटें, वर सांगितल्याप्रमाणें आपणाला कोणी वर तोंड काढूं न दिल्यानें अर्थात् आपण आपल्या मानसिक सुखास मात्र मुकूं; कां तर, पोकळ गर्व वाहणा-

ज्या मनुष्यापेक्षां, साधा निरभिमानी जो पुरुष असतो, त्याची चहा लोकांमध्ये हजारपटीने जास्त होते; आणि तेणेकरून प्रसंगी त्याची कोणी उपेक्षा करित नाही. निरभिमानरूप इमारतीचा खंबीर पाया कोणता म्हणाल तर, स्वतःची खरी योग्यता कळणे; आणि हा अपूर्व लाभ विद्याभ्यासाशिवाय होणे नाही. कोणी एक तत्त्व-वेत्ता, ज्याच्या कीर्तीचा डंका सर्व युरोपखंडभर गाजत होता, तो इतका निरभिमानी आणि पराकाष्ठेचा व्यासंगी होता की, त्याच्या स्त्रीला एकदा वाईट वाटून ती म्हणाली, 'ह्या गरीब विद्याच्या हातून तत्त्वशोधा-पेक्षां जास्त कांहींच होणार नाही !'

मनुष्यास स्मरणशक्तीपासूनही मोठा फायदा आहे; कारण प्रसंगवशात् तिजपासून मोठ्या असंभवनीय आणि आश्चर्यकारक गोष्टी घडून येतात. ज्याची स्मरणशक्ति धड आहे, तो पुस्तक वाचून त्याची भाषा अगर त्यांतील मते पडताळून पाहतां येत नसून देखील, त्या ग्रंथकाराचे फक्त तर्क ध्यानांत ठेवूनच बहुतकरून फायदा करून घेतल्याखेरीज राहणार नाही. नवीन कल्पना काढण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होणार नाही, व आपण जें कांहीं करूं, तें दुसऱ्याच्या नमुन्याने केलेलें, आपलें स्वतःचें कांहींच नाही, अशा भीतीने कितीएक लोक आपल्या स्मरणशक्तिस पुष्टीकरण देत नाहीत. पण आम्हांस तर वाटतें की, एवढें भय बाळगण्याचें कांहीं प्रयोजन नाही; कारण स्मरणशक्तीचा उपयोग करण्यास जे भितात त्यांचा कल्पकपणा बहुतकरून वाखाणण्यासारखा नसतोच. आणि दुसरें असें की, आज-

पर्यंत अनेक विद्वानांनीं जे आपले विचार, मते, व अनुभविक गोष्टी एकत्र करून पुस्तकरूपी भांडारांत भरून ठेविल्या आहेत, त्या सर्वांचा विचार करून, त्यावरही आपली होईल तितकी शर्थ करून ज्ञानरूपी अफाट समुद्राच्या मर्यादा शोधणे हें मनुष्याचें कर्तव्य नव्हे काय ? परंतु इतकेंच नव्हे, तर मनुष्यमात्रावर अशा करण्यापासून परोपकार केल्याचेंही श्रेय येणार आहे. आकाशांतील ताऱ्यांचा प्रकाश जरी स्वयमेव नसतो, तरी त्यांच्या उदयापासून आल्हादच होतो. असो; तेव्हां तात्पर्य हेंच कीं, कोणाही मनुष्याचा कल्पकपणा जितका त्याच्या कृतीवरून वाटतो, त्यापेक्षां तो फारच कमी असतो, हें उघड आहे. सर्वास अनुभव असेलच कीं, लहानपणीं जीं आपण पुस्तके वाचलीं, अगर ज्या गोष्टी ऐकिल्या, त्यांमध्ये आपणांस किती पराकाष्ठेची गोडी लागत असे ! याचें कारण हेंच कीं, मनुष्याला लहानपणीं सर्व जग नवेंच; त्याला जें जें म्हणून नवीन दिसतें, अथवा ऐकूं येतें, तें सर्वच आल्हादकारक. लोकांच्या तोंडून हमेशा आपण असें ऐकतो कीं, एकादें पुस्तक घेऊन वाचीत बसावेंसें वाटतें, पण काय करावें ? पहिली गोडी आतां लागत नाही. ह्याचें कारण काय ? तर एकादें नवीन पुस्तक असलें तरी तें त्या मनुष्यांना नवीन कशाचें ? कां कीं, त्यांतील कल्पना अगर तशा प्रकारच्या पुष्कळ दुसऱ्या गोष्टी त्यांनीं अनेक वेळां वाचलेल्या व ऐकलेल्या असतात. मग मनुष्यांत अथवा पुस्तकांत अगदीं मूळचें असें पाहूं गेल्यास थोडेंच सांपडेल असेंच जर आहे, तर एकाचें

ज्ञान दुसऱ्याच्या उपयोगी पडण्यास स्मरणशक्ति हें एक मोठें साधन होय; आणि ती स्मरणशक्ति वृद्धिंगत करणें हें फार महत्त्वाचें आहे. तिजपासून चांगला फायदा कसा करून घ्यावा, याविषयीं येथें सांगितलें नाहीं, तर तिचा उपयोग केवढा मोठा आहे, हें सर्वांनीं चांगलें लक्ष्यांत ठेवावें, एवढाच प्रस्तुत लेखाचा उद्देश आहे.

वर एवढा वेळपर्यंत जें आम्हीं सांगितलें, त्यावरून सर्वांच्या लक्ष्यांत आलेंच असेल कीं, विद्याभ्यासाचा मुख्य हेतु म्हटला म्हणजे, मन सर्वांशीं सुशिक्षित करणें हाच होय; तसेंच त्याला कोणकोणतीं साधनें केव्हां केव्हां कशीं मिळतील, व त्यांचा उपयोग कस-कसा करावा; हेंही दाखविण्याचा आहे. विद्यार्थ्यांच्या अंगीं अमुक वेळीं ज्ञानाचा संग्रह अमुकच असतो अगर अमुकच असला पाहिजे, असें नाहीं. जर ज्ञान हें अनंत नसतें, तर मात्र जसा एकादा मोठा हत्ती आपल्या सोडेनें एकाद्या लहान झऱ्याचें पाणी तेव्हांच पिऊन जातो, त्याप्रमाणें तें मनुष्याला सर्व शोषून घेतां आलें असतें. परंतु ज्ञानरूपी महासागराची गोष्ट तशी बिलकूल नाहींच. आजपर्यंत मनुष्यास ज्ञान म्हणून जेवढें प्राप्त झालें आहे, तेवढें सर्व, पाण्याची वाफ होऊन जशी आकाशांत उडून जाते, त्याप्रमाणें जरी नाहींसें झालें, तरी तीच वाफ ज्याप्रमाणें जलरूप होऊन पुनः पृथ्वीवर प्राप्त होते, त्याप्रमाणें तेंच ज्ञान व्यासंगी पुरुषास अन्य मार्गांनीं प्राप्त होईल यांत संशय नाहीं.

भाग २.

संवयींविषयीं.

मनुष्याची सर्व वागणूक त्याच्या संवयींवर अवलंबून असते; म्हणून मनुष्य हा संवयींचें केवळ भांडारच आहे असें म्हटल्यास चालेल. आपण अशी कल्पना करूं कीं, एका मनुष्याला जन्मभर पायांत बिडी घालून राहण्याची सजा झाली, तर त्याला आपल्या आयुष्याचा प्रत्येक दिवसच काय, पण प्रत्येक घटकाही अत्यंत दुःसह वाटेल यांत संदेह नाही. सकाळीं उठतांक्षणींच, त्याला त्या शृंखलेकडे पाहून महदुःख होईल; त्याप्रमाणेंच रात्रीं निजावयास जाण्याच्या वेळेस, त्या सर्व दिवसभर वागविलेल्या ओझ्याचा अतिशय त्रास येऊन, केव्हां एकदा आंग धरणीवर टाकीन असें त्यास होईल. आणि जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत मला असेंच दुःख भोगावें लागणार, याविषयीं जों जों त्याच्या मनांत विचार घोळतील, तों तों अधिक अधिकच त्यावर मानसिक दुःखाचे डोंगर कोसळतील ! परंतु मनुष्यास अशा कितीएक संवयी असतात कीं, त्यांपेक्षां हें वरील दुःखही असह्य म्हणतां येणार नाही ! तसेंच, ह्या संवयीं टाकून देण्याचें जितकें कठिण आहे, तितकें ती बिडीही तोडून टाकण्याचें अवघड नाही !

जितक्या म्हणून वाईट संवयी आहेत, तितक्या मनुष्याला लवकर लागतात. आज जी खोड आपणाला क्षुल्लकशी वाटते, तीच उद्यां आपल्या अंगीं पक्की जडली जाऊन, चव्हाटानें जखडून टाकल्याप्रमाणें आप-

ल्याला इकडचें तिकडे हाळूं देणार नाहीं. हें चन्हाटच पहा; बारीक धाग्यांचें विणलेलें असतें ना ? पण एकदा तयार झालें म्हणजे मोठ्या अवाढव्य जहाजासही हवें तिकडे नेतें !

सर्व मनुष्यांस कांहीं ना कांहीं प्रकारच्या संवयीं लागतात, व त्यांचे तर्क आणि मनोवृत्ति, ह्या त्यांच्या त्यांच्या संवयींप्रमाणें विशेष प्रकारच्या होतात. आतां ह्या संवयीं वाईट अगर चांगल्या, कशाही असोत, त्या मनुष्याच्या अंगभूत होऊन त्यांहींकरून त्याचा एक प्रकारचा निराळाच स्वभाव बनतो. असें सांगतात कीं, प्राचीनकाळीं चुनारगडामध्ये एका मनुष्याला पुष्कळ वर्षेपर्यंत कैदेत टाकलें होतें. त्याची जेव्हां मुक्तता झाली, तेव्हां त्यानें विनंति केली कीं, 'मला पुनः माझ्या जागींच ठेवण्याची मेहेरबानी व्हावी; कारण या अंधारमय आणि भयाण कोठडीमध्ये राहण्याचें इतकें माझ्यां आंगवळणीं पडून गेलें आहे कीं, मला त्यावांचून दुसऱ्या ठिकाणीं विलकूल चैन पडणार नाहीं !' कोणत्याही संवयींचा ज्यांस पश्चात्ताप होत नाहीं, असे वयाला चाळिशी झालेले लोक थोडेच सांपडतील; किंबहुना एकही निवणार नाहीं. ह्या संवयींमुळें त्यांचें जरी मोठें नुकसान होत असलें, तरी उपयोग काय ? त्या एकदा हाडाशीं खिळून वसल्या, त्या कोठून सुटणार ? रूस देशाचा महाकीर्तिमान् राजा पीटर धि ग्रेट यास 'रागाचा झटका येऊन गेल्यावर तो कधीं कधीं म्हणत असे कीं, माझ्या लोकांला मीं ताळ्यावर आणिलें, पण मला आपणाला वाटेवर आणितां येत नाहीं !'

परंतु प्रत्येक मनुष्याला कसलीही संवय नसावी असा वरील लेखाचा रोंख आहे, असे कोणी समजू नये. उलटें, ज्याला कांहीं संवयच नाही, तो काडीच्याही कामाचा नाही, केवळ मेषपात्र होय, असें आम्ही समजतो. आमच्या लिहिण्याचा उद्देश इतकाच कीं, सर्व मनुष्यांस संवयी तर असाव्याच, पण कोणत्या, तर ज्या उत्तम त्याच; क्षणजे ज्यांहींकरून त्याला जन्मभर सुख व्हावें. एकाद्या मजुराला जर सांगितलें कीं, त्या पलीकडच्या हत्यारांच्या पेटांतील जी कुन्हाड तुझ्या पसंतीस येईल, ती आतांच निवडून घे, याउपर यावज्जीव तुला दुसरी कुन्हाड वापरण्यास मिळणार नाही, तर अर्थात् तो आपल्या शक्तीमाफक जड, आणि चांगल्या चरचरीत धारेची अशी निवडून घेईल. त्याप्रमाणेंच, दुसऱ्या एखाद्याला जर सांगितलें कीं, तुला एकाच प्रकारचा पोषाख जन्मभर घालावयाचा आहे, तर ह्याच वेळेस कसा पाहिजे तें सांग; तर तो वरच्याप्रमाणेंच त्याचा भारीपणा आणि प्रकार फारच विचारानें पाहील, ह्यांत संशय नाही. असो; परंतु मनुष्यानें ज्या रीतीनें वागावें त्या रीतीच्या चांगलेवाईटपणाची आणि वरील कल्पिलेल्या गोष्टींची निवड, ह्यांच्या महत्त्वामध्ये फारच मोठें अंतर आहे.

जी संवय इष्ट आहे ती पडण्याकारितां अमुक प्रकारें आपणाच्यानें कसें चालवेल, याविषयींचा जो एवढा मोठा बाऊ अगोदर आपणास वाटतो, तो आपला मनोनिग्रह झाल्यावर क्रमाक्रमानें अगदीं वाटणार नाही. जें काम आपणाला दिवसाच्या नेमलेल्या अमुक

वेळीं करावयाचें तें त्या वेळीं अवश्य झालेंच पाहिजे, असा क्रम ठेवावा. याप्रमाणें होतां होतां आपल्या सर्व कृत्यांमध्ये अर्थात् व्यवस्थितपणा आणि ठाकठिकी हीं दिसूं लागतील, व तें केलेंच तसेंच करणें आपणास सुखावह आहे, असें वाटून मनाला आल्हाद होईल.

विद्या, कलाकौशल्य इत्यादि अनेक गुणांविषयीं युरोपखंडाचें केवळ नाक होऊन राहिलेला जो जर्मनी देश, त्यांतील विद्वान् लोकांच्या व्यासंगाविषयीं अशी आख्यायिका आहे कीं, ते अहोरात्रांत सोळा तासपर्यंत अभ्यास करित असतात ! तेव्हां बाकी राहिलेले आठ तास जेवणखाण, विश्रांति इत्यादि कामांस त्यांस पुरे होतात, हें स्पष्ट दिसतें. आतां ही गोष्ट मनोनिग्रहावांचून कधींही घडावयाची नाही, हें उघड आहे. आहार, निद्रा इत्यादि हरएक गोष्टींचें असेंच आहे. आपण आपलें मन स्वाधीन ठेविलें तरच तीं नेमस्त राहतील; पण आपणच जर मनाच्या स्वाधीन झालों, तर तीं अगदीं बेसुमार होऊन जातील !

अस्तु; आतां मनुष्याला अत्यंत इष्ट अशा संवयी कोणत्या, व त्या कशा पाडाव्या, याविषयीं पुढें तपशीलवार लिहितों.

(१) प्रत्येक कामाचा अगोदर वेत केलेला असावा.—प्रत्येक दिवशीं जें काहीं आपणास कर्तव्य असेल, त्याचा आदले दिवशीं सायंकाळीं पक्केपणीं नेम करून ठेवावा, आणि दुसरे दिवशीं त्या कृत्याला लागलेंच प्रवृत्त व्हावें. अशा नियमानें एका दिवसांत आपलें किती काम तडीस जातें, याविषयीं आपला आपणासच अचंबा वाटावयास लागतो. हिवाळ्यांत एके दिवशीं एका

मंजुरास सकाळपासून दोन प्रहरपर्यंत एका शेताचा बांध फोडून पाणी जाण्यास सांड तयार करावयाची होती. त्या मनुष्याने तें काम तितक्या वेळांत करण्या-विषयींच्या पैजेचा जरी विडा उचलला होता, तरी थंडी पराकाष्ठेची पडल्याकारणानें त्याला हिंमत होईना. नंतर त्यानें अम्मळ विचार करून मनाचा धडा केला, आणि आपल्या कुदळीनें, जेवढा बांध खणायचा होता, तेवढ्या जागेवर खूण केली. मग प्रत्येक घावास किती माती निघेल याचा अजमास करून त्याप्रमाणें खुणा करून तो खणावयास लागला, आणि सुमारे एका घटकेच्या आंत त्यानें इतकें काम संपविलें कीं, तितकें या नियमाखेरीज दोन घटकांतही संपलें नसतें ! आणि झालें तेंही ज्यास्त सोपें पडून नीटनेटकें झालें. तेव्हां जो कोण-तेंही काम पद्धतवार आणि व्यवस्थितपणानें सुरू करील, त्यांत त्यास हटकून यश यावयाचेंच, हें अनुभवाअंती सहज कळण्यासारखें आहे.

अशा व्यवस्थेपासून दुसरा मोठा फायदा हा कीं, तें-करून मनुष्याचा स्वभाव धिमा आणि शांत असा होतो. आतां ह्याप्रमाणें नियमित रीतीनें चालण्यास आपणास पाहिल्यानें कदाचित् जड जाईल, व तें-करून मनांतील हुरूपही नाहीसा होईल. परंतु आपला क्रम मात्र जारी चालूं द्यावा, म्हणजे थोडक्याच काळांत हीं सर्व विघ्नं नाहीतशीं होतील.

(२) सतत उद्योग करण्याची संवय पाहिजे.—

आपण बुद्धिमान् आहों, तर आपणाला हवें तें आपणा-कडे चालत येईल, अशी कोणी घमेंड बाळगतील, तर ही

त्यांची भ्रांति दूर करण्यास फारसे आयास नकोत. सर्वांनीं आपआपल्या मनांत पक्की गांठ घाडून ठेवावी कीं, जें जें ह्मणून आपणांस साध्य करून घ्यावयाचें आहे, त्याजवद्दल उद्योगरूपी किंमत आपणांस दिलीच पाहिजे. केवळ उद्योगापासूनच केवढें फळ प्राप्त होतें, याचा सूक्ष्म रीतीनें विचार केला असतां पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटेल. पूर्वीच्या लोकांनीं इतके पुष्कळ ग्रंथ कसे रचले याचा विचार केला असतां, आश्चर्यानें आपली बुद्धि अगदीं गुंग होऊन जाते ! परंतु हें सर्व गूढ उघड करण्याची किल्ली 'उद्योग' होय. डॉक्टर जॉन्सन् म्हणतो, 'जर कोणी मनुष्य दररोज तीन तासपर्यंत झपाट्यानें रपेट करील, तर सात वर्षांत तो सर्व पृथ्वीच्या घेराइतकी मजल चालेल.' आळशी मनुष्याच्या स्थितीसारखी निकृष्ट स्थिति कोणतीही नाही. त्याप्रमाणेंच आळशीपणाच्या संवयी-सारखी त्याज्यही कोणतीच संवय नाही. तसेंच ह्या दुष्ट व घातकी खोडीसारखी लागण्यास सोपी व सुटण्यास अघवड अशीही पण दुसरी कोणतीच खोड नाही. ज्याच्या अंगीं एकदा आळस जडला तो मनुष्य तेव्हांच केवळ मैद होऊन जातो, आणि वेस्ट इंडीज बेटांतील इंडियनांप्रमाणें त्याच्या मनाची स्थिति होऊन त्यांच्या मूर्खपणाच्या ह्मणीचें वेड त्याच्या डोक्यांत शिरतें:— 'धांवण्यापेक्षां चालणें बरें, चालण्यापेक्षां बसणें बरें, आणि बसण्यापेक्षां पडून रहाणें बरें !' ज्याचा पुढील परिणाम अत्यंत दुःखकारक होण्याचा पुष्कळ अंशीं संभव आहे, असा मनुष्य कोणता, तर जो अत्यंत आळशी तोच !

नियमानें उद्योग करणारास वास्तविक पुष्कळ रिकाम-

पणा सांपडतो, यांत संशय नाही; कारण त्या मनुष्याचा नियमित वेळ प्रत्येक कामाकरितां नेमलेला असतो, आणि अर्थात् जेव्हां तें संपतें तेव्हां तो रिकामा होतो. आतां कितीएक लोकांस कधींही रिकामपण नसतें खरें; परंतु त्यांस उद्योगी असेंच आमच्यानें म्हणवत नाही. पुष्कळ लोक असे असतात कीं, त्यांच्या ' हातीं पायीं नक्षत्र ' एकसारखें लागलेलें असतें; आणि त्यांचा पाय केव्हांही भुईस लागत नाही. चाणाक्ष मनुष्याच्या मनांत ह्या गोष्टीचें तात्पर्य तेव्हांच येईल. पहा कीं, जो मनुष्य कोणतेही काम करूं लागला म्हणजे मागचा पुढचा विचार न पाहतां एकसारखी धांदल करून शेवटीं कांहींच करीत नाही, त्याच्या त्या रिकाम्या गडबडीस उद्योग असें कोण म्हणेल ?

मनुष्य जर सतत उद्योग शिस्तवार रीतीनें करील, तर त्याच्या हातून किती कामें होतील, याचा विचार केला म्हणजे मोठें नवल वाटतें. अत्युत्तम आणि प्रख्यात जो र्थरफोर्थ, त्याविषयीं असें सांगतात कीं, तो इतका पराकाष्ठेचा उद्योगी आणि सर्व कामांत तत्पर असे कीं, नेहमीं ईश्वरप्रार्थनेला तर जात असे; धर्मोपदेश करीत असे; लोकांशीं संभाषणही चालवीत असे; आजारी लोकांच्या समाचारास जात असे; शाळांतून शिकवीत असे; आणि इहलोकींच्या क्षणभंगुर सुखाची आसक्ति सोडून ईश्वरभक्तिपरायण मनुष्याप्रमाणें सभ्य व

१ हा प्रसिद्ध इंग्लिश धर्मोपदेशक १८ व्या शतकांत होऊन गेला. हा मोठा जबरदस्त उद्योगी होता. हा केंब्रिज येथील विश्वविद्यालयांत धर्मगुरु असून यां पदार्थविज्ञानशास्त्र, सृष्टिशास्त्र व दुसऱ्या अनेक विषयांवर मोठमोठाले ग्रंथ लिहिले आहेत.

तरुण लोकांस तो भक्तिमार्गासही लावण्याकडे आपला वेळ लावी. बरें, इतकेंच करून तो राहिला असें नाहीं ! इतके सुंदर ग्रंथही तो रचीत असे कीं, जसा काय तो आपला सर्व वेळ व्यासंगांतच घालवीत आहे असें वाटे !

आतां विद्यार्थ्याला आपल्या अभ्यासाचे व वागणुकीचे नियम करणें आणि ते कागदावर सुवाच्य उतरणें हें फार सोपें आहे; परंतु ती कृति कागदावरच्या पेक्षां दुसरीकडे मात्र आढळत नाहीं, ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. याचें कारण काय, तर नियम करून तदनुसार वर्तणूक करितांना कंटाळा आला म्हणजे आपला उद्योग अजीच सोडून देणें हें होय. पण मोठालीं कामें जीं तडीस जातात तीं बलानें जात नाहींत, तर कंटाळा न येऊं देतां सतत करण्यानें जातात. ख्रिस्ती धर्म सुधारणारा प्रख्यात उद्योगी लूथर हा मोठमोठे प्रवास करीत असतांही त्यांतच त्यानें वैबलाचें (ख्रिस्ती धर्मपुस्त-

१ हा महाप्रख्यात पुरुष जर्मनीतील साक्सनी संस्थानांत १४८३ मध्ये जन्मला. हा खार्णीत काम करणाऱ्या एका गरीब मनुष्याचा मुलगा होता. याचें अध्ययन चांगलें होऊन तत्त्व व न्याय या शास्त्रांच्या अभ्यासापर्यंत याची मजल येऊन ठेपली, इतक्यांत एके दिवशीं हा आपल्या एका सहाध्यायी मित्राबरोबर रपेट करीत असतां याचा तो मित्र वीज पडून एकाएकीं मरण पावला. तेव्हां लूथर याला उपरति होऊन तो भक्तिमार्गांत शिरला, व त्यानें धर्मशास्त्राचा फार झटून अभ्यास केला. त्या वेळीं युरोपांत सर्वत्र क्याथोलिक पंथ चालू होता. त्या पंथातील व्यंगें यानें बाहेर काढून जिकडे तिकडे मोठा गवगवा करून सोडला, व ख्रिस्ती धर्माचा नवा पंथ ' प्रॉटेस्टंट ' म्हणून स्थापन केला. हाच पंथ इंग्लंडांत हल्लीं बहुतेक चालू आहे. याचें चरित्र लिहू गेलें असतां एक मोठा थोरला ग्रंथच होईल. हा इ० स० १५४५ त मरण पावला.

काचें) एक उत्कृष्ट भाषांतर केलें, याविषयीं सर्व युरोप खंडांतील लोकांस मोठें आश्चर्य वाटलें. परंतु या गूढ गोष्टीचा उलगडा थोड्या शब्दांनीं होतो. लूथरचा असा नियम असे कीं, दररोज अमुक पृष्ठांचें भाषांतर केल्या-विना रहावयाचेंच नाहीं; आणि ह्याच रीतीनें कांहीं वर्षांत तें भाषांतर त्यानें शेवटास नेलें. तसेंच ग्रीस देशांतील प्रख्यात इतिहासकार थ्युसिडैडीज, याची फक्त भाषा-पद्धति साधण्याकरितां डिमाँस्थेनिसानें त्याचे पुस्तकाची नकल आपल्या हातानें आठ वेळां केली !

तुर्क लोकांमध्ये एक म्हण आहे, तींतील मतलब शब्दशः खरा आहे—‘ उद्योगी मनुष्याला एकाच पिशाचाची बाधा असते, पण आळशाला हजारोंची असते.’ खरी गोष्ट आहे. पहा कीं, नेहमीं उद्योगांत असल्याच्या योगानें खराब लोकांची संगत, तसेंच दुष्ट व स्वतःचा बदलौकिक होण्यासारखीं कृत्ये करण्याचा मोह, इत्यादि अनेक गोष्टी घडण्याचे, व आपल्या इष्टमित्रांशीं वांकडें पडण्याचे प्रसंग किती टळतात बरे !

(३) हातीं धरलेलें काम शेवटास नेण्याची संवय ठेवावी. - ज्या विषयाचा अभ्यास आपणास करणें आहे, त्याविषयींचा विचार अगोदर पुरतेपणीं चांगला करावा, आणि दिवसगत लागल्यास फिकीर नाहीं, पण

१ हा प्रख्यात ग्रीक इतिहासकार इ० स० पूर्वी चारशें वर्षांवर होऊन गेला. हा कुलीन व राजकारणी पुरुष होता. तो एका लढाईत पराभव पावल्यामुळे त्याला हद्दपार करण्यांत आलें होतें; व त्या वेळीं त्यानें जो इतिहास लिहिला तो आज मितीपर्यंत सर्वमान्य ग्रंथ होऊन बसला आहे.

तो मध्येच सोडून नये. असे पुष्कळ वेळां घडते कीं, कोणा थोर मनुष्यानें अमुक गोष्ट केली, व तीत त्यास यश आलें, असें एकाद्यानें एकाद्या ठिकाणीं वाचलें किंवा ऐकलें, म्हणजे तो लागलाच मनांत म्हणतो कीं, ' बस, आपणही आतां हेंच काम करणार. ' आतां विचार न करितां तो मनुष्य या कामास प्रवृत्त होतो, व जिकडे-तिकडे त्याच्या चांगुलपणाविषयीं वाखाणणी करित सुटतो. पण पुनः थोडक्याच वेळानें दुसऱ्या कांहीं कारणामुळें तें अजीच सोडून देतो ! एका मनुष्यानें एका ग्रंथांत असें वाचलें कीं, एका विद्वानानें आपल्या दरवाज्यावर पुढील अक्षरें लिहिलीं होतीः—' जो मनुष्य भूमिति जाणत नसेल, त्यानें या दरवाज्याच्या आंत पाऊल टाकूं नये. ' तेव्हां या राजश्रींनीं लागलेंच घरीं येऊन आपल्या दरवाज्यावर मोठ्या ठळक अक्षरांनीं तसेंच लिहिलें ! पुनः दुसऱ्या ठिकाणीं त्याला असें आढळलें कीं, एका विद्वान् गृहस्थास कालिदासाच्या ग्रंथांचा फार नाद असे, तेव्हां यानेंही लगेच इतर सर्व गोष्टी सोडून देऊन कालिदासाचे ग्रंथ व त्यांवरच्या मल्लिनाथाच्या टीका मिळविण्याचा उद्योग चालविला; आणि त्या ग्रंथांचें अध्ययन तो मोठ्या उत्कंठेनें करूं लागला. परंतु एकदा असें झालें कीं, एका प्रसिद्ध गृहस्थानें आपलें सर्व ज्ञान संभाषणापासून संपादिलें होतें (या गोष्टीचा आम्हांस फार संशय आहे), असें त्यास कोणी सांगितलें; तेव्हां त्यानें एकदम कालिदास व मल्लिनाथ एकीकडे ठेवून, प्रत्येक सभेंत आणि मंडळींत जाऊन संभाषण करण्याचें आरंभिलें ! अशा प्रकारचे सगळेच विद्यार्थी ज्या शाळेंत असतील, त्यांतून

बेंजामीन् फ्रांक्लिन् अगर राजा राममोहनराय यांजसारखे किती होतील बरें ? जो मनुष्य आपल्या मनांत एकादी गोष्ट करण्याचा संकल्प करून लागलीच दुसऱ्या एकाद्याच्या सांगण्यावरून ती फिरवितो,—जो एकाचें मत, दुसऱ्याचें मत, तिसऱ्याचें मत, अशीं अनेक मते हुडकीत असतो,—अशा मनुष्याच्या हातून उपयुक्त अगर मोठी अशी कोणतीही गोष्ट घडणें नाही.

घटकाभर आपण एका विद्यार्थ्याची गोष्ट घेऊं. त्यानें प्रथम प्राचीन भाषांचा अभ्यास करण्यास प्रारंभ केला. परंतु तितक्यांत त्याचा एक मित्र येऊन त्यास म्हणतो, ' तूं हे प्रचारांतून गेलेले शब्द पाठ करण्यांत व्यर्थ श्रम घेतोस, त्यापेक्षां नवीन कल्पना काढण्याकडे जर बुद्धि खर्च करशील तर फार चांगलें होईल. ' हें ऐकून त्यानें आपला निश्चय लागलाच फिरविला, आणि गणित करण्यास आरंभ केला. नंतर तिसरा एक त्याचा सोवती येऊन मोठ्या गंभीरपणानें त्यास म्हणतो, ' तुला काय विद्यालयामध्ये मुख्य गुरूची जागा मिळवावयाची आहे

१ बेंजामिन् फ्रांक्लिन् हा मोठा उद्योगी पुरुष (१७०६-१७९०) अमेरिका खंडांत होऊन गेला. याची गोष्ट बहुधा सर्वास माहींत असेलच. याच्या चरित्राचें भाषांतर थोड्या वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झाले आहे, तें समग्र वाचण्याविषयीं आम्ही वाचकांस शिफारस करितों-

२ राजा राममोहनराय हा महाविद्वान् आणि उद्योगी पुरुष बंगाल्यांत होऊन गेला. हा ' ब्रह्मसमाजा ' चा आय संस्थापक होय. ह्याच्या धर्मसंबंधी मतांविषयीं कोणाचें कसेही म्हणणें असो; परंतु याच्या उद्योगाची आणि विद्वत्तेची तारीफ केल्याशिवाय राहवत नाही. याला बंगाली, संस्कृत, फारशी, अरबी, हिंदी, व उर्दू ह्या भाषा चांगल्या येत असून इंग्रजी, ल्याटिन्, ग्रीक, हिब्रू व फ्रेंच ह्याही अवगत होत्या.

वाटते ? तसे नसल्यास हे श्रम निरर्थक होत. कां तर तुला येते एवढे गणित साधारण व्यवहारामध्ये बस होईल. हे एकतांच त्याने आपले भूमितीचे पुस्तक फेंकून देऊन दुसरा कांहीं अभ्यास करण्याचे आरंभिले; परंतु पुढे तोही कांहीं शहाणे लोकांच्या सूचनेवरून वरीलप्रमाणेच रद्द केला ! या प्रकारे केवळ बेत बसविण्यांतच तो आपले अर्धे आयुष्य घालविणार नाही काय ? वरील उदाहरणावरून या संवयीचा मूर्खपणा तेव्हांच लक्षांत येईल. यांपासून वाईट परिणाम हा कीं, मनुष्याचे मन कोणत्याही गोष्टींत स्थिर न राहिल्याने त्याच्या हातून कांहींच न होतां त्याचे सर्व बेत मनांतल्या मनांतच राहतात, आणि त्याची आशा समूळ नाहीशी होते. तेव्हां सांगण्याचे तात्पर्य हेच कीं, जे करणे त्याचा आधी पूर्ण विचार करावा, आणि मग त्यांत मात्र पूर्ण स्थिरता ठेवून त्याची कोणत्याही कारणाने फिरवाफिरव करूं नये.

एकादी गोष्ट आपणास आज अवश्य कर्तव्य असून जर आपण ती उद्यांवर टाकली तर कदाचित् आपल्या मनांतील उत्तम प्रकारच्या उद्देशाची हानि होण्याचा संभव आहे. ' या पत्राचे उत्तर उद्यां लिहूं; गोविंदरावांनीं केलेल्या विनंतीचाही विचार उद्यांच करूं. असे केल्याने कांहीं नुकसान होणार नाही. ' हे खरे. पण एवढ्याने आपले स्वतःचेच मोठे नुकसान होणार. कारण, समरांत पराभव होण्यास एवढ्याही आळसाचा मोह बस आहे. ' आज वर्गांत सांगितलेल्या टिपा आणि ती घनमूळ काढण्याची सोपी रीत स्मरणवर्तीत उद्यां टांचून ठेवूं. ' खरे, परंतु अशी प्रत्येक कामाची हयगय झाल्यास नाश होणार आहे.

(४) प्रत्येक काम वेळच्या वेळेस करण्याची संवय ठेवावी.—सर्व भूमंडळावर असा एकही मनुष्य सांपडणार नाही की, ज्यास सर्व गोष्टी वक्तशीर करितांच येणार नाहीत; परंतु वक्तशीर कामे करणारे असे लोक फारच थोडे आढळतात. कामाची हयगय करण्याची व ते वेळच्या वेळीं न करतां मागेपुढें करण्याची तेव्हांच संवय लागते; परंतु ते तत्परतेनें आणि वेळच्या वेळीं करण्याची संवय लागणें हें फार कठिण आहे. तथापि हा दुसरा प्रकार मनुष्याला स्वतःला आणि सर्व जगाला अत्यंत हितकर आहे, यांत संशय नाही. हलगरजी मनुष्यापेक्षां वेळचे वेळीं सर्व गोष्टींविषयीं तत्पर असणारा मनुष्य निदान दुष्पट तरी काम दुष्पट सुलभतेनें व संतोषानें करील. आपण स्वभावतः आणि संवयींमुळें इतके आळशीं होतो कीं, सर्व कामे व्यवस्थेशीर आणि वक्तशीर करणारा असा कोणी मनुष्य आपणांस आढळला, ह्मणजे आपण त्यास धन्य आणि नशीबवान् समजतो. त्याची ती वागणूक पाहून आपणांला पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटतें, व हा गुण कितीही मोल पडलें तरी देऊन घेतां येता तर बरें होतें अशी आपल्या मनाची स्थिति होते !

परंतु कांहीं लोक वरील गुण प्रगल्भ दशेस आणण्यास भितात. ते म्हणतात कीं, या योगानें कदाचित् मनुष्य आपल्या चालू उद्योगांतच तत्पर राहून त्यास मोठी कीर्ति मिळविण्याची इच्छा उत्पन्न होणार नाही, अगर यापेक्षां दुसरे चांगले गुण संपादण्यास त्यास फावणार नाही. परंतु ही केवळ भ्रान्ति आहे, बल्याकस्टन् ह्मणून जो

मोठा विद्वान् वक्ता होता, त्याच्या अंगी वरील गुण पूर्णपणे वसत असून इतर अनेक सद्गुणांनीही तो संपन्न होता. व्याख्यान देण्याची त्याची वेळ इतकी बरोबर नेमलेली असे की, श्रोत्यांस, तो आल्यावर पळभरही थांबावे लागत नसे. तो स्वतःच अशा प्रकारचा होता असे नाही, तर वक्तृशीर काम न करणाऱ्या मनुष्याचा त्याला मोठा तिरस्कार असे. पुढील लहानशा गोष्टीने वाचकांस आनंद होईल अशी खातरी आहे.

कोणी प्रसिद्ध धर्मोपदेशक होता. तो विद्यार्थी असतांच सर्व कामांत वेळच्या वेळीं तत्पर असे, अशी त्याची चोहोंकडे ख्याति झाली होती. एके दिवशीं संध्याकाळीं सातांचा टोला पडल्याबरोबर सर्वजण रीतीप्रमाणे प्रार्थनेला उठले. शिक्षकाने चोहोंकडे राखून पाहिले, परंतु हा मुलगा त्यास कोठे दिसला नाही, म्हणून तो अंमळ थांबला. नंतर अंमळशाने तो आल्यावर त्यास शिक्षक हणाला, 'अहो साहेब, सात वाजले, आणि इतक्यांत आम्ही प्रारंभ करणार होतो; परंतु तुम्ही आलां नव्हतां, असे पाहून आम्हांस वाटले कीं, घड्याळ चुकले आहे.' शोधाअंती घड्याळ खरोखरच कांहीं मिनिटे अगोदर वाजले होते असे समजले !

दुसऱ्याची उसनवार आणिलेली वस्तु मुदतशीर नेऊन

गेली. हा एवढा बुद्धिमान् होता कीं, विसावे वर्षी याने शिल्पशास्त्रावर एक ग्रंथ लिहिला. पण पुढे त्याने न्यायशास्त्राचा अभ्यास करून त्यांतच विशेष प्रख्याति मिळविली; ती इतकी कीं, त्यावरून त्याला एल्. एल्. डी. ची पदवी देण्यांत आली. पुढे तो न्यायाधीश झाला. 'न्यायशास्त्रावरील टीका' या नांवाच्या ग्रंथावरून त्याची विशेषकरून हल्लीं प्रसिद्धि आहे.

देणें, हा कांहीं मोठा सद्गुण आहे असें म्हणतां येत नाही, कारण हें मनुष्याचें कर्तव्यकर्मच आहे. परंतु असेही वागणारे फारच थोडे. मग नेहमींच्या कामांची तर आजउद्यांवर ढकलाढकली करणारे फारच असतील हें उघड आहे. 'मी आज उशीरां आलों, पण आजच हो !' 'मी आपल्या कामांत आळस केला, पण याच वेळेस काय तो !' अशा प्रकारचे उद्गार हलगरजी मनुष्याच्या मुखांतून नेहमीं निघतात. परंतु असें अगदीं कामाचें नाही. प्रत्येक काम वक्तशीर वजाविलेंच पाहिजे. अमुक वाजतां निजून उठण्याचा निश्चय केला म्हणजे त्याच वेळेस अंधरुणावरून एकीकडे झालें पाहिजे. दोन प्रहरांच्या आंत अमुक काम अगर कामाचा भाग तयार करावयाचा निश्चय केला असल्यास तितक्या वेळांत तो झालाच पाहिजे. आपल्या मित्रमंडळींत सहलबाजी करण्यास जावयाचें असल्यास नेमलेल्याच वेळीं तेंथें गेलें पाहिजे. एकजण आपल्या सोबत्यास हणाला, 'आपणा-कारितां लोक खोळंबून राहिले म्हणजे त्यांत आपणा-विषयीं त्यांच्या ठायीं पूज्यबुद्धि व आस्था आहे असें दिसून येतें.' परंतु आपण पकें लक्षांत ठेवावें कीं, आपली मार्गप्रतीक्षा करणारी मंडळी आपल्या आगमनानें आनंदित होईल खरी, तथापि पूर्वीच जर त्या ठिकाणीं आपण हजर झालों तर त्यांस त्यापेक्षांही अधिक आनंद होईल.

(५) पहांटेस उठण्याचा नियम ठेवावा.--आजपर्यंत पहांटेस उठण्याचा नियम ज्या लोकांनीं पाळिला नाही, त्या सर्वांची कीर्तिमान् होण्याची गोष्ट तर राहूंच या, पण त्यांपैकी बहुतेकजण दीर्घायुषीही झाले नाहींत !

आपण उशीरां उठलों, ह्मणजे अर्थात् आपल्या सर्व उद्योगांस उशीरां आरंभ होतो, आणि सर्व दिवसभर आपणांस रेंगाळत बसावें लागतें. फ्लॉन्ड्रिनचा असा लेख आहे कीं, ' उशीरां उठणाऱ्या मनुष्याला सर्व दिवसभर श्रम करूनही रात्रीपर्यंत आपलें काम संपवत नाही. ' दुसरा एक प्रसिद्ध मनुष्य खातरीनें सांगतो कीं, ' सूर्योदय झाल्यावर अंधरुणावर पडून राहणारा एकही मनुष्य मोठ्या पदवीस अगर योग्यतेस चढलेला मी पाहिला नाही. '

इतिहासाकडे नजर दिली तर असें दिसून येईल कीं, हल्लींच्या काळीं आपल्या अंगीं जे कितीएक दुर्गुण आले आहेत, त्यांपैकीं उशीरां उठणें हा एक मुख्य आहे. ख्रिस्ती शतकाच्या चवदाव्या शतकामध्ये पारिस शहरांतील तमाम दुकानें पहांटेच्या चार वाजतां खुलीं होत असत; परंतु हल्लीं तर सकाळचे सात वाजल्यावर बऱ्याच वेळानें तीं उघडलीं जातात. इंग्लंडचा राजा तिसरा हेन्री याच्या वेळीं (तेराव्या शतकांत) प्रतिष्ठित लोकांची भोजनाची वेळ दहा वाजतां असे; परंतु तीच इलिझाबेथच्या वेळेस (सोळाव्या शतकांत) अकरा वाजतां असे.

बर्फान् नामक ग्रंथकारानें आपल्या ग्रंथांची हकीकत थोडक्यांत दिली आहे, ती अशी:—' तरुणपर्णी मला

१ हा नामांकित ग्रंथकार फ्रान्स देशांत गेल्या शतकांत होऊन गेला. यानें प्रथम कायद्याचा अभ्यास केला, पण पुढें त्याचें शास्त्रीय विषयांकडे मन लागलें. नंतर त्याचा 'शास्त्रांच्या महाविद्यालयां' त प्रवेश होऊन सरकारी बागेवरच्या चौकसनिशीचें काम त्यास मिळालें. त्यानें त्या विषयांवर एकतीस भागांचा एक प्रचंड ग्रंथ लिहिला आहे; व या ग्रंथांस मागून पुष्कळ पुरवण्याही त्यानें जोडलेल्या आहेत. खेरीज प्राणी व खनिज पदार्थ यांवरही त्यानें ग्रंथ लिहिले आहेत.

झोपेचा फार शौक असे. तीच माझा पुष्कळ वेळ गडप करी. परंतु माझा गरीब जोसेफ (त्याचा चाकर) हा ती कमी करण्याच्या कामांत मला फार उपयोगी पडला. मी जोसेफ यास, मला सहा वाजतां उठविण्याबद्दल एक क्राउन (अडीच रुपये) प्रत्येक वेळीं देण्याचें कबूल केलें. दुसरे दिवशीं तसें करण्याविषयीं त्याच्याकडून बिलकूल कसूर झाली नाही; पण त्याचें बक्षीस मजकडून शिष्यांखेरीज दुसरें कांहीं त्यास मिळालें नाही. फिरून दुसरे दिवशींही त्यानें आपलें काम केलें; पण त्यांत पूर्वीच्या इतकेंच यश त्यास आलें. नंतर दोनप्रहरीं मला अर्थात् त्यास म्हणावें लागलें कीं, माझा वेळ फुकट गेला. मग मी त्यास म्हटलें, तुला आपलें काम करण्याची रीत माहीत नाही. तूं मला उठवितांना मी त्या वेळेस जें बोलें त्याकडे लक्ष न देतां आपल्या बक्षिसाकडे नजर ठेवीत जा. मग दुसरे दिवशीं त्यानें त्याप्रमाणें केलें. तेव्हां मी आपल्या साखरझोपेंत, मला आतांचा वेळ क्षमा कर, म्हणून त्यास सांगितलें; परंतु तो एकेना. त्या वेळेस ' तूं एथून निघून जा ' वगैरे शब्दांनीं मी त्याची पुष्कळ निर्भर्त्सना केली, व त्याच्या अंगावर ओरडलों, तरी तो आपला हेका सोडीना. मग अर्थात् मला उठणें भाग पडलें. याप्रमाणें प्रत्येक वेळीं मी उठल्यावर सुमारे एका तासानें, त्यानें खाल्लेल्या शिष्यांबद्दल, त्यास तो देऊं केलेला क्राउन देऊन मी त्याचा फार आभारी होईं. खरोखर माझे दहा बारा ग्रंथ गरीब बिचाऱ्या जोसेफच्या उपकारांचेंच फळ आहे!'

प्रशिया देशाचा राजा दुसरा फ्रेडरिक, हा वार्ध-

क्याने व रोगांनी अगदी जर्जर झालेला असतांही, आपणास पहांटेचे चार वाजल्यानंतर एक पळभरही निजून देण्याविषयी त्याने आपल्या लोकांस सक्त ताकीद केली होती. पीटर धि ग्रेट हा गोदीत जहाजे बांधण्याचें काम शिकत असतां किंवा हातीं ऐरण घेऊन लोहाराचें काम शिकत असतां, अगर रशिया देशाच्या सिंहासनावर असतां, अथवा कोणत्याही ठिकाणीं आणि कोणत्याही स्थितींत असतां, नेहमीं सूर्योदयापूर्वी उठत असे. तो ह्मणे कीं, माझे आयुष्य मला जितकें वृद्धिंगत करवेल तितकें करावयाचें आहे, आणि त्याकरितां झोप जितकी कमी करवेल तितकी केली पाहिजे. डॉड्रिज नामक ग्रंथकाराचा या विषयावर जो लेख आहे, तो फार शहाणपणाचा व विचारार्ह आहे :— ‘अशी कल्पना करा कीं, कोणी मनुष्य रात्री दहा वाजतां निजून सकाळचे सात वाजतां उठतो, तोच जर पूर्ववत् दहाच वाजतां निजून प्रातःकाळीं पांच वाजल्याबरोबर उठेल, तर चाळीस वर्षांच्या अंती त्याच्या आयुष्यांत सुमारे दहा वर्षे मिळविलीं असें होईल. ’

आतां पहांटेस लवकर उठतां यावें, याकरितां मनुष्यानें रात्री लवकर निजावें असें आमचें मत आहे. असें करण्याचीं दुसरींही पुष्कळ कारणें आहेत; त्यांतून मुख्य हीं कीं, यापासून मनुष्याचे डोळे व प्रकृति बिघडण्याचा

१ हा मोठा विद्वान्, निस्पृह, आणि धर्मपरायण असा मिशनरी गृहस्थ गेल्या शतकांत इंग्लंडांत होऊन गेला. यानें धर्मसंबंधीं अनेक मोठमोठे ग्रंथ लिहिले आहेत.

पुष्कळ अंशी संभव नाही. डॉक्टर व्हिट् आपल्या विद्यार्थ्यांस सांगत असे कीं, अवर्शांची एक तास झोंप ही पहांटेच्या दोन तास झोंपेपेक्षांही जास्त हितकारक आहे. म्हणून आपण असा नियम ठेविला पाहिजे कीं, आपला दिवा रात्री दहा वाजतां मालवावयाचा; कारण, असें केल्यानें आपणांस पहांटेस पांच वाजतां उठतां येईल; व या दरम्यान झालेली झोंप आपली प्रकृति वगैरे न बिघडण्यास बस आहे.

परंतु आपणांस इतकें लवकर कसें उठतां येईल ? समजा कीं, आपण आज रात्री दहा वाजतां निजलों, परंतु आपणांस जास्त वेळपर्यंत जागण्याची संवय असल्या-कारणानें, सुमारे एक तासपर्यंत आपणांस झोंप येणार नाही, आणि पांच वाजावयाचे वेळीं अर्थात् आपण ऐन झोंपेच्या भरांत असूं. परंतु ह्या जगांत येऊन जर आपणांस कांहीं सत्कृत्य म्हणून करावयाचें असेल, तर ही संवय कसेंही करून पाडिलीच पाहिजे; व ती जितकी लवकर पडेल तितकी उत्तम. सूचनेचें घड्याळ (अलार्म क्लॉक) हें या कामीं फार उपयोगाचें आहे. परंतु ती सोय नसल्यास दुसऱ्या हरप्रयत्नानें मनःपूर्वक झटल्यास हेंचसें काय, पण आणखी काय म्हणून मनुष्य करूं शकणार नाही ? असो; या रीतीनें जागे झाल्यानंतर दुसरी मोठी खबरदारी ठेविली पाहिजे; ती ही कीं,

१ हा प्रसिद्ध मिशनरी (इ० स० १७५२--१८१७) अमेरिकेंत होऊन गेला. यानें धर्मसंबंधी अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत, त्यांत वेदांतविवरण (Theology Explained) ह्या अत्युत्तम ग्रंथावरून त्याची हल्लीं विशेष प्रसिद्धि आहे.

एकदा जागें झाल्यावर बिछान्यावर अगदीं राहतां कामा नये. जर का एक पळभरही अळोकेपिळोके दिले, तर कोतवालाच्या एकाद्या पकडसमान घेऊन आलेल्या कडक शिपायाप्रमाणें झोंप झटकन् आपणांस पकडील. मग आपला निश्चय ढळून आपली उमेद रसातळास जाईल, व तेणेंकरून आपलें मोठें नुकसान होईल !

(६) जो जो मनुष्य आपणांला आढळेल, त्यापासून कांहीं ना कांहीं तरी शिकावें.—सर वॉल्टर स्कॉट्ट म्हणतो, 'मला कोणताही मनुष्य भेटो, मग त्याचा धंदा अगर त्याची योग्यता कशीही कां असेना,—जो मूर्खाचा शिरोमणि, जन्मभर घोड्यांस खरारा करणारा, तोही कां असेना,—स्यार्शी कांहीं वेळ संभाषण अगर सहवास झाल्यावर, त्यापासून मला उपयोगी असून माहित नसणारी गोष्ट कळली नाही, असें कधीही घडलें नाही.' तर सारांश काय कीं, ज्याप्रमाणें जगामध्यें नेहमीं डोळे उघडे ठेवून चालणें महत्त्वाचें आहे, तसेंच कर्णयुगुलही उघडून चालणें अत्यंत महत्त्वाचें आहे—म्हणजे ज्याप्रमाणें नेत्रद्वारा त्याचप्रमाणें कर्णद्वाराही ज्ञान संपादनं हें मनुष्यास योग्य आहे. पण या गोष्टीची हेळसांड करणारे लोक फारच आढळतात !

आपला जो एक प्रकारचा अभ्यास अगर धंदा असेल, त्याशिवाय दुसऱ्या प्रकारची कोणतीही माहिती आपणांस नको, हें म्हणणें अगदीं अज्ञानाचें आहे. आपणांस जो जो मनुष्य आढळेल, त्यापासून उपयुक्त ज्ञान संपादल्यानें आपल्या योग्यतेस म्हणजे कोणत्याही प्रकारें कमीपणा येतो

१ हा प्रसिद्ध इंग्लिश कवि आणि कादंबरीकार (इ० स० १७७९-१८३२) होता. त्याची जन्मभूमि स्कॉट्लंड देश.

असें मुळींच नाही. प्रत्येक मनुष्यास त्याच्या त्याच्या विशेष धंद्यामुळे अशा प्रकारची माहिती झालेली असते की, ती घेण्या-सारखी असून तिजविषयी आपण अज्ञानी असतो.

वरील प्रतिपादनावरून, मनुष्यानें सर्वच प्रकारचें ज्ञान संपादण्याविषयीं प्रयत्न करावा अशी कोणाची समजूत होईल, तर तसा आमचा बिलकूल उद्देश नाही; इतकेंच नव्हे, तर फारच निराळ्या प्रकारचा आमच्या लेखाचा हेतु आहे. पहा कीं, आपणांस जें मुख्य कर्तव्य आहे, तें संभाळून त्याच्या अंगभूत होणारीं दुसरीं कामे जर आपणांस करितां येतील, तर तीं कां न करावीं ? कल्पना करा कीं, एका माणसास नागपुराहून कराचीस कांहीं कामाकरितां जावयाचें आहे. आतां त्याचें मुख्य काम ह्मटलें तर तेथें गेल्यानंतर जें कांहीं कर्तव्य असेल तें चांगल्या प्रकारें करावयाचें, इतकेंच. परंतु तो आपला मार्ग क्रमीत असतां त्यांत आढळणारे अनेक देखावे आणि चमत्कारिक पदार्थ पाहण्यास त्याला कांहीं अडचण आहे काय ? तसेंच, रस्त्यानें व विश्रांतीच्या ठिकाणीं वाटसरू वगैरे लोकांत चाललेलें संभाषण ऐकण्यास त्यास आपलें कर्णयुग्म सावध ठेवितां येणार नाही काय ? तर तात्पर्य काय कीं, ही संवय ठेविल्यानें आपणांस अशा अनेक रीतींनीं फायदा करून घेतां येतो.

(७) ज्या उद्देशानें आपण एकादी गोष्ट करितों, त्या उद्देशाच्या मूलतत्त्वांविषयीं आपण आपले विचार चांगले दृढ केले पाहिजेत.—जो खरा विद्यार्थी आहे, तो प्रत्येक शब्द पाठ करतांना एवढी खबरदारी ठेवितो कीं, जेव्हां जेव्हां तो त्यास आढळेल तेव्हां तेव्हां

त्यास त्याबद्दल कोश उघडण्याची जरूर पडू नये. आतां त्याचा एकादा सोबती त्या शब्दाची व्युत्पत्ति, अगर लिंग वगैरेबद्दल वाद करील, व ज्या प्रकारें त्याला तो शब्द कोशांत आढळला, तो सर्व प्रकार त्याला कदाचित् सांगतां येणार नाही. तथापि त्याची जी त्याच्या अर्थाविषयीं एकदा एका प्रकारची खातरी होऊन चुकली, ती कधींही नाहीशी होणारी नव्हे. सर्व कामांत असाच क्रम ठेविळा पाहिजे कीं, ज्या विषयाला हात म्हणून घालावयाचा, त्याचें मूलतत्त्व पूर्णपणें शोधिलें पाहिजे; नाही तर 'एक धड ना भाराभर चिंध्या!' कदाचित् जर तसें करण्याला आपणाला आज वेळ नसेलच, तर उद्यां कां होईना ? पण तो विषय हातांत घेण्यासारखा असलाच तर प्रथमपासून शेवटपर्यंत त्याची पूर्ण माहिती करून घेतली पाहिजे. ती अशी कीं, तत्संबंधीं कांहीं काम पडल्यास पुस्तकांची उलटापालट करण्याची जरूर पडू नये. मनुष्य दृढनिश्चयाचा होण्यास त्याचीं मते स्थिर आणि ठरीव अशीं असलीं पाहिजेत. त्या योगानें खऱ्या-खोऱ्याची निवड होऊन, अमुक गोष्टीचा परिणाम अमुक, अशाविषयीं मनाची खातरी बहुतेक बिनचूक होते. कोणत्याही गोष्टीच्या परिणामाचें अनुमान करण्यास घाई मात्र करूं नये. तरुण लोकांच्या हातून ज्या अशा प्रकारच्या चुक्या वारंवार होतात, त्या, त्यांच्या अंगीं खऱ्या-खोऱ्याची निवड असण्याच्या अभावापेक्षां त्यांच्या उतावळीनेंच फार होतात. तेच जर अंमळ विचार करतील, तर त्यांचें अनुमान बहुधा चुकणार नाही.

इंग्लंडचा राजा आठवा हेनरी, याच्या कारकीर्दीत,

खिस्ती धर्माच्या संबन्धानें मोठी उलाढाल होऊन राज्यांत फारच मोठा कहर उसळला होता. ह्या राजाचा स्वभाव असा कांहीं विलक्षण प्रकारचा होता कीं, तो कधी कधी जुन्या रोमन क्याथोलिक पंथाची तरफदारी करी, आणि कधी कधी नव्या सुधारलेल्या प्रॉटेस्टंट मताप्रमाणें वागत असे. तेव्हां अर्थात् राजा ज्या वेळेस ज्या मताप्रमाणें वागे, त्या त्या वेळेस विरुद्ध मताभिमानी लोकांचा पराकाष्ठेचा छळ होत असे. ल्याटिंमर म्हणून कोणी प्रॉटेस्टंट होता, त्याजवर जो भयंकर प्रसंग गुजरला त्याविषयी लिहितांना तर आमच्या डोळ्यांतून अश्रु येतात ! या प्रॉटेस्टंट मताच्या सत्यतेविषयी त्याचा इतका दृढविश्वास बसला होता कीं, त्या योगें त्याच्या जिवावर जरी येऊन बेतली, तरी त्याचें अंतःकरण त्यापासून लेशही हालेना ! आपला पंथ खरा, आणि पोपाचा खोटा, हें सिद्ध करण्याविषयी त्याच्या मनाला मोठा चेव येई; परंतु तो म्हातारा झाल्याकारणानें त्याच्या बुद्धीचा तीव्रपणा कांहीं अंशी कमी झाला होता, यास्तव त्याच्याकडून वादविवाद होईना.

१ हा सत्वधीर प्रख्यात पुरुष (इ० स० १४७२-१५५५) इलंडांत होऊन गेला. मार्गे लूथरवर टीप दिली आहे तीवरून त्या वेळेच्या सुमारास साऱ्या युरोपांत धर्मक्रांति चालली होती हें लक्षांत आलेच असेल. सदरील टिपेंत खिस्ती धर्माचा जो नवा प्रॉटेस्टंट या नांवाचा पंथ निघाला म्हणून सांगितलें आहे, त्या पंथाचा हा ल्याटिंमर मोठा अभिमानी होता. तो इतका निर्भिड होता कां, खुद्द राजा (आठवा हेनरी) याची देखील तो पर्वा बाळगीत नसे. राजाच्या क्रूर वर्तनाबद्दल त्याचा स्पष्टपणें यानें एकदा निषेध केला, त्यावरून राजानें त्यास किल्ल्यावर टाकिलें, व पुढें मेरी राणीच्या अत्यंत दुष्ट कारकीर्दीत त्याला जिवंत जाळिलें. तरी त्या प्रसंगांही, ' वेळ पडेल त्याप्रमाणें ' वागण्याचें त्यानें नाकारून, आपला निश्चय सोडला नाहीं!

परंतु तो पक्केपणीं जाणत होता कीं, मीं या कार्मीं आपली बुद्धिशक्ति पूर्णपणें खर्चिली आहे, आणि आतां त्याची सत्यता सिद्ध करण्याची मला कांहीं जरूर नाही; व तसें आतां माझ्यानें होतही नाही. ज्यानें अशा प्रकारें खोल विचार करून आपलें मत दृढ केलें, त्याचें तें मत आकाशही कोसळलें म्हणून फिरेल काय ?

(८) आपलें राहणें साधें आणि नीटनीटकें असावें.—आपला पोषाक असा असावा कीं त्यावरून आपणावर छिचोरपणाचा आरोप येऊं नये; तसेंच आपणास व इतरांस त्याची खंतही वाटूं नये. कपडे पुष्कळ दिवस टिकतील अशा रीतीनें त्यांस जपण्याविषयीं खबरदारी ठेवावी. रपेट करण्याच्या वेळचा पोषाक निराळा असावा. अभ्यास करण्याच्या वेळचा कपडा अगदीं साधा असल्यास हरकत नाही. मुख्यत्वेकरून कपड्यांच्या स्वच्छतेला फार जपलें पाहिजे. कपडे स्वच्छ असले ह्मणजे एक तर, शरीर घामट होत नाही; व दुसरें असें कीं, ते स्वच्छ ठेविले म्हणजे जास्त टिकतात, व त्यांस पाहिल्यापासून स्वतःस व इतरांस आनंद होतो. अठरा रुपयांचा नागपुरी धोतरजोडा असून तो जर गलिच्छ असेल, तर त्यापेक्षां दोन तीन रुपयांची जगन्नाथीच स्वच्छ ठेवून वापरली असतां किती चांगली दिसेल ! ज्यांस अनुकूलता आहे, त्यांनीं मोठ्या किंमतीचा कपडा वापरल्यास त्यांत कांहीं वाईट नाही; तरी आमचें मत असें आहे कीं, केवळ छानछोकीखातर जो एवढा मोठा खर्च करावयाचा, त्यापेक्षां हा खर्च दुसरीं सत्कृत्यें करण्याकडे केला, तर त्यांत स्वार्थ असून परमार्थही साधण्याजोगा

आहे; आणि पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे वस्त्रे स्वच्छ व नीटनेटकी ठेविलीं तर तीं कमी किमतीचीं असलीं तरी जर आनंद होण्याजोगा आहे, तर मग व्यर्थ पाण्यांत पैसा घालविण्यांत काय अर्थ आहे ?

ऋतुमान प्रमाणे कपडा मजबूत अगर हलका असावा. कितीही उष्णता असली तरी अगदीं हलका तरी कपडा अंगांत घातल्याखेरीज राहूं नये. उष्मा फार होऊं लागला म्हणजे लोक अंगांतला कपडा काढून टाकितान्त, पण त्यापासून तोटा हा कीं, अंग काळें व राकट होतें. पोषाकाविषयीं वर एवढें सांगण्यांत आलें, ह्मणून मनुष्यानें नेहमीं त्याच्या स्वच्छतेकडे आणि ठाकठिकीकडेच आपला सर्व वेळ खर्चावा असा आमचा बिलकूल अभिप्राय नाही; व ही म्हणजे आपल्या आयुष्यक्रमांतली एक महत्त्वाची गोष्ट आहे, असेंही कोणीं समजूं नये. तर या बाबतींत उधळेपणा न करितां नीटनेटकेपणा ठेवून शरिरास सुख होईल, इतक्यापुरतें मात्र लक्ष पुरवावें.

आपण आपल्या दांतांबद्दलही मोठी खबरदारी ठेवावी. ती ही कीं, रात्री पाण्यामध्ये थोडें मीठ कालवून ठेवून सकाळीं तें पाणी घेऊन एका मऊशा कुंचलीनें दांत घांसून धूत जावे, अगर अनुकूल असल्यास बदामांचीं सालें जाळून त्यांच्या राखेनें ते घांसावे, ह्मणजे बळकट व स्वच्छ राहतील. हे सांगणें पुष्कळांस अगदीं क्षुल्लकसें वाटेल खरें, परंतु ह्या नियमापासून वृद्धापकाळीं दांत चांगले मजबूत राहून सुख होईल; आणि जर नियम ठेविला नाही, तर पुढें वाईट परिणाम होतील; ते हे कीं, दुखरे दांत असल्याकारणानें आपणास त्यांपासून वारंवार इजा सोसावी लागेल; आपले

दांत लवकर पडतील; तेणेकरून एक तर, आवाज स्पष्ट निघणार नाही, आणि दुसरे, खाल्या अन्नाचे चांगले पीठ न झाल्या कारणाने त्याचे पूर्ण पचन न होऊन शरिरास आरोग्य राहणार नाही.

आपल्या वागणुकीत नेहमी निरभिमानीपणा, मर्यादा, सरळपणा आणि सभ्यपणा असावा. तरुण लोकांची अशी समजूत असते की, आपण उदामपणाने जरी वागलों, तरी आपली विद्या जर मोठी आहे, तर आपणांस लोक चहातील; पण ही त्यांची मोठी चूक आहे; इतकेच नाही, तर अशा वागणुकीने उलटे ते उपहासास मात्र पात्र होतात. ह्मणून निरभिमानीपणाने आणि मर्यादेने चालवे, म्हणजे आपण दूषणास पात्र होणार नाही. आपल्या वर्गातील सोबत्यांशी देखील हरएक प्रसंगी सभ्यपणाने वागावे, कधीही चटोरपणा करूं नये. यावर कोणी असे म्हणेल की, आपण सारख्यासारख्यांत हवे तसे वागल्यास काय हरकत आहे ? तर यावर आमचे असे उत्तर आहे की, जी संवय एकवार जडली ती बहुधा जन्मभर तशीच राहणार आहे; ह्मणून प्रथमपासूनच खबरदारी ठेवावी, हे प्रत्येक समंजस मनुष्य कबूल करील. आपली जागा, सामानसुमान, पुस्तके इत्यादिकांची व्यवस्था, एकादा सभ्य गृहस्थ आपणाकडे येणार असल्यास जशी आपण ठेवू, तशीच नेहमी ठेवण्याविषयी प्रयत्न करावा.

(९) प्रत्येक काम धिमेपणाने, नीट आणि व्यवस्थेशीर करण्याची संवय ठेवावी.—विख्यात ग्रंथकार जॉनसन, हा जी ग्रंथरचना करी, ती एकवार करी; ह्मणजे एकवार लिहिलेल्या मजकुरावर पुनः नजरही न

फैकितां तो छापावयास पाठवीत असे, ही गोष्ट सर्व-
प्रासिद्ध आहे. हें फळ संवयीचें होय. तो रचना सावकाश
करी; पण ती कशी ?— अगदीं रेखल्यासारखी. आपण
स्वभावतः इतके आळशी आणि कोणतीही गोष्ट करण्या-
विषयी एवढे अधीर असतो कीं, तें केलें ती जितकी
चांगली करण्याची आपली योग्यता असते, तितकी
खचीत आपल्या हातून होत नाही.

उदाहरणार्थ, आपण एकादा निबंध रचावयास अगर
भाषांतर करावयास आरंभ केला, तर तें संपण्याची
आपणास जी घाई होते, ती कांहीं पराकाष्ठेचीच ! बरे,
तें चांगलें होईल तितकेंही करण्याची अर्थात् मनीषा
मोठीच ! मग त्यांत खोडाखोडीला आणि फाडाफाडीला
तत्काळ आरंभ होतो ! असें करतां करतां शेवटीं त्रास
येऊन तें कसें तरी शेवटास नेणें, अगर मध्येंच सोडून
देणें आपणास भाग पडतें.

अल्पवयस्क लोकांच्या बोलण्यांत नेहमीं, ‘ त्यानें
अमुक काम किती चांगलें केलें ! ’ यापेक्षां, ‘ अमुक
काम त्यानें किती लवकर केलें ! ’ अशा गोष्टी हमेशा
ऐकूं येतात. हें फार वाईट. जी गोष्ट हातींच धरण्यास
योग्य आहे, ती चांगली आणि नीटनेटकी करण्यासही
योग्य नाही काय ? हरएक काम फार बेतावातानें चांगलें

१ आह्या ज्या पुस्तकाचा आधार धरून हें लिहिलें, त्यांत असें
आहे. पण इतर ग्रंथांचे प्रमाणावरून याला थोडा विरोध येतो. जॉ-
न्सन जी ग्रंथरचना करी, ती तो पुनः तपासून पहात नसे, हें खरें;
पण ती तो फार जलदही करी, असें दृग्गतात. तथापि त्याच्यासारखें
बुद्धिविशालत्व थोड्यांचे ठायीं असतें, यास्तव आम्हीं लिहिल्याप्रमा-
णेंच संवय असणें अवश्य आहे.

केलेंच पाहिजे; आणि तसें होऊनही तें लवकर होण्याला सराव हेंच साधन होय. वरील संवयीविषयीं दुर्लक्ष करणारे म्हणण्यापेक्षां अज्ञानी असणारे अशा किती मेहनती आणि आस्थेवाईक वाचकांचे आणि ग्रंथकर्त्यांचे श्रम आजपर्यंत फुकट गेले आहेत! ग्रीक कवि युरिपायडीज, हा दररोज एकच पद्य रचीत असे, आणि त्याच्या वेळचा दुसरा एकजण शंभर रचीत असे. पण हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, पहिल्याची कीर्ति प्राचीन काळापासून आजपर्यंत जी एकसारखी गाजत आली आहे, ती जगाचा अंत होईपर्यंतही जशीची तशीच उज्वळ कायम राहिल, यांत संशय नाही! आणि दुसऱ्याचा मागमूसही त्याच्या मार्गे राहिला नाही! आपण थोड्याच पुस्तकांचें अध्ययन करावें, अगर संभाषण थोडकेंच करावें, अथवा दुसरी कोणतीही कां गोष्ट असेना, ती थोडी झाल्यास हरकत नाही; पण ती चांगली व्हावी अशाविषयीं जपणें फार अवश्य आहे. जसा जलद धांवणारा मनुष्य एकदम थकून त्याच्यानें आपला मार्ग बिलकूल पुढें कंठवत नाही, त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य कोणतेही काम झटपट करावयास पाहतो, त्यांत त्याची लटपट व्हावयाचीच !

कोणा एका मनुष्याची सर्व कामांत भरभर पाहून दुसरा कोणी त्यास आश्चर्यानें ह्मणतो, ' कायहो, तुम्हांस हीं शेंकडों यंत्रें कशीं चालवितां येतात ? ' त्यानें उत्तर केलें, ' कां बरें, काय हरकत आहे ? मी एकदा एकाच

१ हा विख्यात कश्मिरसप्रधान काव्यकर्ता पुरुष इ० स० पूर्वी चार-शें वर्षांवर प्रसि देशांत होऊन गेला. यानें दोन बायका केल्या होत्या. परंतु त्या दोघींकडूनही त्याला सुख मिळालें नाहीं. यावरूनच त्यानें आपल्या काव्यांत स्त्रीजातीविषयीं प्रतिकूल अभिप्राय प्रकट केले आहेत असें ह्मणतात.

कामास हात घालतो, आणि तें एकवार संपविल्यावर त्या-
कडे पुनः नुसतें पाहण्याचीही जरूर पडूं नये, अशी तज-
वीज ठेवितों. ' असो, आतां ज्या कितीएक गोष्टी मनुष्यास
क्षुल्लक अशा वाटतात, परंतु ज्या करण्याची संवय
लागली असतां पुढें मोठ्या नुकसानीस कारण होतात,
त्या कोणत्या तें सांगून, त्या न करण्याविषयीं अतिशय
सावधगिरी ठेवण्याची वाचकांस शिफारस करितों:—
शाईचे डाग पडलेलें आणि वेडेंवांकडें खरडलेलें असें
पत्र कोणास पाठवून, शेवटीं ' मी घाईत होतो, ' अशी
सबब दाखवूं नये. असें करण्याचा अधिकार आपणास
नाहीं. ही आपल्या स्वतःची योग्यता कमी करून घेणें
होय. स्मरणवर्हीत जें टिपून घेणें, तें चार पांच दिवस
झाले नाहींत तोंच ' आप लिखे और खुदा बाचे ' असें
होईलसें लिहूं नये. कोणतीही गोष्ट करणें ती उद्देशानुरूप
नीटनेटकी केली तरच उपयोगाची, नाहीं तर तिजपासून
आपणास अगर इतरांस काडीचाही उपयोग होणें नाहीं.

(१०) मनुष्यानें नेहमीं आपली तब्यत आपल्या
स्वाधीन ठेविली पाहिजे.—या संबंधानें अगोदर मुख्यत्वे
अभ्यासाविषयीं सांगितलें पाहिजे. इतर सर्व गोष्टींपेक्षां
मनुष्यास यामुळें लवकर शीण येतो; आणि ह्याचा ज्ञान-
तंतूशीं संबंध असल्यानें, यांत जे मनुष्यास श्रम करावे
लागतात तेणेंकरून मनाचें आकलन करण्याची शक्ति
त्यास न राहण्याचा विशेष संभव आहे. प्रख्यात इंग्लिश
ग्रंथकार गोल्डस्मिथ, हा आपल्या उत्तरवयांत अगदीं

१ हा प्रख्यात इंग्लिश ग्रंथकार गेल्या शतकांत होऊन गेला. यानें
कित्येक सर्वमान्य काव्ये, इतिहास, नाटके व दुसरे ग्रंथ लिहिले

तुसडा आणि त्रासिक असेल, याविषयीं नुसती कल्पना तरी कोणाच्या मनांत येईल काय ? परंतु अशी गोष्ट होती असें सांगतात ! आणि असें असेल तर, त्या थोर पुरुषानें आपल्या अत्युत्तम आणि लोकमान्य ग्रंथरचनेंत मनोरंजकता आणि हृदयद्रावकता येण्यासाठीं जे श्रम केले, तेणेंकरून त्याच्या सर्व शक्ति क्षीण झाल्या असाव्या असें ह्मटलें पाहिजे. कारण त्याचा सर्व व्यासंग ह्मणून जेव्हां संपला, तेव्हां त्यास प्रिय वाटणारा असा पदार्थच उरला नव्हता ! हे कसेंही असो, पण असा चमत्कार वारंवार दृष्टीस पडतो कीं, जो मनुष्य आपल्या लेखणीवरून शांत, दयार्द्र अंतःकरणाचा, आणि आनंदी असा दिसतो, त्याचाही स्वभाव प्रसक्त व्यासंगामुळे कधीं कधीं चिरडखोर होतो. एका व्यासंगी मनुष्याविषयीं ह्मटलें आहे कीं, ' तो कधीं कधीं इतका मिलाफी असतो कीं कांहीं विचारून नका; पण कधीं कधीं असा होतो कीं, त्यासारखा माणुसघाणा दुसरा कोणीच नसेल असें वाटते ! ' असो; तर आपला स्वभाव स्वाधीन ठेवणें हें फार अवघड काम आहे, ह्मणून ज्यानें तो वश केला तोच खरा शूर.

दुर्लक्ष केल्यानें त्वरित वृद्धिंगत होऊन आपल्या हाडांशीं जन्मभर खिळून बसणारी संवय ह्मटली म्हणजे आपल्या सोबत्यांशीं वगैरे मोठ्या घाईनें विचार न करितां बोलणें ही होय. ही फार वाईट. अशी संवय न पड-

आहेत. त्या सर्वांची योग्यता अद्यापि अबाधित असून त्याच्या कांहीं ग्रंथांचीं भाषांतरे मराठीतही झाली आहेत. अत्यंत प्रसिद्ध इंग्लिश ग्रंथकार डॉ० जॉन्सन् व तसाच अत्यंत प्रसिद्ध वक्ता एडमंड बर्क वगैरे थोर लोकांचा हा समकालीन असून अतिशय उदार मनाचा होता.

प्याकरितां गंभीर स्वभाव धरिला पाहिजे; परंतु तो कुत्सित, कपटी आणि दुरभिमानी असाही अगदीं उपयोगी नाहीं. निष्कपटी आणि मोकळ्या मनाच्या मनुष्याची चहा लोकांमध्ये चांगली असते. आतां आरंभीच पाहिलें तर सर्व मनुष्यांच्या स्वभावांमध्ये भेद असतोच. किती-एकांचा स्वभाव माणुसवाण, कुचका, आणि आपलपोट्या असा असतो. तथापि या दुर्गुणांस वश होऊन त्यांना वृद्धिंगत कां होऊं द्यावें ? लहानपणीं अशाविषयी आपणास शिक्षण मिळालें नसलें, तरी आपण स्वतःच आपल्या मनास शिक्षण देणें हें आपलें कर्तव्यकर्म नव्हे काय ?

आपण ज्या स्थितींत आहों, तींत समाधान मानून राहिलें पाहिजे. जो मनुष्य नेहमीं असंतोषी, ज्याच्या कपाळाला सदा आंठ्या, ज्याचें मुख कधींच प्रफुल्लित नाहीं, अशा मनुष्याचा लोकांस जितका तिरस्कार वाटतो, तितका दुसऱ्या कोणाचाही वाटत नाहीं. कदाचित् जरी आपली स्थिति वाईट असली, तरी ती सुधारण्याविषयी प्रयत्न करणें हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे; पण तिजविषयीं दुःख मानून उपयोग काय ? आतां कोणी अस म्हणेल कीं, जर मूळचा मानसिक असंतोषच जबरदस्त आहे, तर मग समाधान वाटणार कोठून ? तर समाधानाचा मार्ग हा कीं, आपण आपल्यापेक्षां निकृष्ट अवस्थत असणाऱ्या लोकांच्या स्थितीशीं आपली स्थिति ताडून पहावी, ह्मणजे मग अर्थात् आपली स्थिति बरी आहे, असें आपणास वाटेल.

मनाचा शांतता आणि समाधानवृत्ति राहण्यास दुसरा एक मार्ग हा कीं, आपण मनोराज्याचे अधिपति होऊं

नये. आतां हें मनोराज्य आजपर्यंत कोणीच केलें नसतें, तर मात्र त्याविषयी लोकांस हंसूं आलें असतें; परंतु त्याचे मालक पडले फार, ह्यामुळें त्यापासून होणारे अनेक प्रकारचे अपकारही बहुतांस सोसावे लागतात. ते अपकार हे कीं, आपण ज्या स्थितींत आहों, ती एकदम आपणास आवडेनाशी होऊन, विद्यमान स्थितीपेक्षां उच्चस्थिति प्राप्त होण्याकरितां उद्योग करण्याचें धैर्य पाहिजे, तें नाहींसं होतें; आणि आपण कल्पनेच्या विमानांत बसून उड्डाण करून, जगांतील सर्व उच्च स्थितींवर खूब नजर लावून एकदम बादशहा बनून जातो ! ह्या मृत्युलोकच्या मनुष्यास आजपर्यंत अपार संपत्ति खर्चून अथवा ईश्वराकडून देखील वरीलप्रमाणें नंदनवनांतील सुख इतकें अकस्मात् कधीही प्राप्त झालें नसेल ! जगामध्यें उत्कर्ष पावण्यास जे मानसिक व शारीर श्रम पाहिजेत, ते करण्यापेक्षां नुसतें तक्क्याशीं टेंकून बसून मनांतल्या मनांतच आपण मोठे राजे, वक्ते, किंबहुना जगाला सुद्धां इकडचें तिकडे करून टाकणारे, असें समजून जांभया देत बसणें फार सोपें आहे ! पण वरच्याप्रमाणें अधांतरी सुंदर बंगला बांधून राहणाऱ्या लोकांपेक्षां ' रामेलर्स ' नामक कादंबरीतील पंडित, जो ' हवेचें नियमन आणि ऋतूंची वांटणी ' करण्याचे फुकट

१ हा ग्रंथ डॉ० जॉन्सन् यानें केला आहे. यांत मनुष्याच्या सर्व प्रकारच्या स्थिति हुबेहुब दाखवून, शेवटीं आपण ज्या स्थितींत आहों तीच उत्तम, अशी प्रत्येक मनुष्याची खाती होईल अशा गोष्टी सांगितल्या आहेत. ह्याचें, मराठींत उत्कृष्ट भाषांतर प्रसिद्ध झालें आहे, तें समग्र वाचण्याविषयी आम्ही वाचकांस शिफारस करतो.

श्रम दहा वर्षेपर्यंत करून थकलां, तो पुष्कळ अंशीं शहाणा ह्मटला पाहिजे; कारण त्याच्या मनोवृत्ति शांत आणि दयार्द्र तरी झाल्या ! परंतु ह्या जागृत स्वभावस्थेचा परिणाम सर्वथैव वाईट आहे. याच्या योगानें मनुष्याच्या मनोवृत्ति विघडून जातात. आपणच आपल्या मनाशीं विचार करून पहावा कीं, आपल्या मनांत जेव्हां एकाद्या गोष्टीच्या भावी स्थितीविषयीं येतें, कीं ती अमुक प्रकारची असावी, आणि जेव्हां ते सर्व विचार मनांतल्या मनांतच राहतात, व आपली वर्तमानकाळची स्थिति आपल्या मनांत येते, तेव्हां आपली अवस्था कशी होते बरें ! आपणास ज्या कांहीं प्रतिकूलता त्या गोष्टीस आडव्या येणाऱ्या असतात, त्या सर्व एकदम पुढें उभ्या राहून आपण अगदीं हवालदील होऊन जातो ! म्हणून जर का आपण मनोराज्याच्या अनुपमेय तक्ताचे अधिपति झालों, आणि त्याच्या फेऱ्यांत पूर्णपणें सांपडलों, तर खरोखर जसा ' राज्याअंतीं नरक दारुण ' म्हणतात, त्याप्रमाणें पुनरपि पूर्ण देहभानावर आल्यावर असमाधान आणि दुःख ह्यांच्या समुद्रांत आपणास गटांगळ्या खाव्या लागतील ! तर सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, आपली स्थिति सुधारण्याविषयीं मनुष्यानें प्रयत्न तर सतत करावाच, व केवळ असलेल्यांत समाधान मानून आळशी राहूं नये; परंतु अप्राप्य आणि अशक्य अशा गोष्टींच्या भरीस केवळ आपल्या मनोराज्यांत पडून अंतःकरणास व्यर्थ शिणवूं नये.

(११) कोणत्याही गोष्टीविषयीं आपल्या मनाचा एकाद्या प्रकारचा ग्रह होऊं देणें, अगर तिजविषयीं आपलें मत दृढ करणें तें निर्दोष अस-

प्याविपर्यां जपावें.-कितीएक लोक एकादा मनुष्य पाहिल्याबरोबर, अगर एकादें पुस्तक पाहून त्याचीं कांहीं पानें इकडचीं तिकडे उलटून एकादा भाग, अगर पृष्ठ, अगर इकडचें एक वाक्य, तिकडचीं दोन वाक्येंच नुसतों वाचून, लागलीच निखाळसपणें त्याच्या गुणावगुणांविपर्यां आपल्या मनाची खातरी करितात. एकाद्या मनुष्याबद्दल अगर ग्रंथकर्त्याबद्दल आपल्या मनांत एकदा एका प्रकारचा ग्रह उत्पन्न झाला, म्हणजे तो निघणें फार कठीण आहे, व तो एकाएकीं झाल्यानें न्यायदृष्टि व सारासारविचार लोपून जाऊन आपणाकडून पक्षपात होतो. ज्यांच्या मनांतील विचार निर्दोष आणि न्यायी, असे पुरुष फारच विरळा. बरें, कदाचित् कांहीं असले, तरी त्यांच्या हातून हीं सर्वच कामें निष्पक्षपातानें आणि न्यायीपणानें होणें फारच क्वचित्. कारण कोणतीही गोष्ट अमुक प्रकारचीच आहे, अशाबद्दल एका प्रकारचें वेड आपल्या डोक्यांत एकदा शिरलें, म्हणजे त्या अविचाराच्या जोरापुढें अंतःकरणाच्या न्यायीपणाचें कांहीं चालत नाहीं.

आतां, मनुष्यानें आपल्या स्वतःविपर्यां विचार करितांना हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, प्रत्येकजण स्वतःच्या खऱ्या योग्यतेपेक्षां ती जास्त आहे असें मनांत म्हणत असतोच. आपले आसपासचे लोक तोंडपुजे असले, म्हणजे आपली कृति जरी कितीही मूर्खपणाची असली तरी, 'वाः, काय आपली योग्यता सांगावी !' अशा प्रकारच्या शब्दांनीं आपली प्रशंसाच ते करितात. मग आपल्या मनाला ज्या कांहीं गुदगुल्या होतात, त्या किती म्हणून सांगाव्या ! कारण आपला उणेपणा आधीं

आपल्या ध्यानांत येणें कठीण, आणि आलाच तर वरील प्रकारानें त्याची संपादनूक होते. आपल्या शत्रूंची आपल्या योग्यतेविषयीची समजूत जरी अंमळ कडकपणाची असली, तरी ती बहुतेक अंशीं रास्त असण्याचा संभव आहे. म्हणूनच तुकाराममहाराज म्हणतात:—

‘ निंदकाचें घर असावें शेजारीं । ’

कारण या योगानें आपल्या अंगचा कमीपणा तरी निदान आपल्या नजरेस येतो. सर्वांनीं शिवाय हीही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, जनाचें काय, जन आपला चांगला काळ आहे तोंपर्यंत आपल्या तोंडावर आपली स्तुतिच करील; परंतु सूक्ष्म विचारांतीं जर आपली कृति दूषणास्पद दिसेल, तर मग आपला न्याय बरोबर झाला काय ? आपल्या अंगीं कितीएक गुण असे संशययुक्त असतात कीं, ते सद्गुणांच्याच मालिकेंत घालावे किंवा नाही, याविषयी मोठा विचार असतो. पण आपण स्वतः अश संदिग्ध गुणांचा विचार न करितां त्यांस सद्गुणांतच धरितों; तर असें न करितां कोणत्याही गोष्टीविषयीं आपलें मत ठरविणें तें फार विचारपूर्वक ठरवून दृढ करावें.

(१२) आपले आईबाप आणि इष्टमित्र यांशीं वागणूक.—या वर्तणुकीबद्दल येथें थोडासा उल्लेख केला असतां तो अप्रासंगिक आहे असें कोणी म्हणणार नाही, अशी आम्ही आशा करितों. जे कोणी आईबापांपासून दूर, शाळेंत अगर पाठशाळेंत अभ्यासाकरितां राहिले असतील, त्यांनीं हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, आपल्या वियोगानें आईबापांस आपलें विस्मरण पडण्याविषयीं जेवढा संभव आहे, त्यापेक्षां आपणांकडूनच तसें होण्याचा दस-

पट अधिक संभव आहे. आपण त्या वेळेस निराळ्या स्थळी असतो, व तेथे अनेक प्रकारचे नवे नवे चमत्कार आपल्या दृष्टीस पडतात; परंतु ते तर घरीच असणार, तेथे आपली बसण्याउठण्याची जागा, तशीच चिरगुटे पांघरणे, हीं वारंवार त्यांच्या दृष्टीस पडावयाचीं. तसेच ज्या ठिकाणी आपला शब्द वारंवार त्यांच्या कानीं पडावयाचा, त्याच ठिकाणी त्यांचा नेहमी पायरव असणार. भोजनाच्या वेळस, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांशीं बोलतांना, नेहमी आपणांविषयीं त्यांना स्मरण व्हावयाचें. त्यांचा एकही दिवस आपल्या आठवणीवांचून जावयाचा नाही; आणि रात्रीही, जेथे आपण असूं तेथे आपली काय स्थिति असेल, याविषयीं त्यांचें मन शतशः प्रकारांनीं चिंताग्रस्त व्हावयाचें. असो, तेव्हां अशा अनेक गोष्टींनीं त्यांच्या मनाची जी उदासवृत्ति व्हावयाची, ती दूर होण्यास अगर निदान कमी करण्यास आपण त्यांजविषयीं पूर्ण काळजी व लक्ष ठेवणें याशिवाय दुसरा मार्गच नाही.

पुत्रवियोगाचें दुःख मातापितरांस किती दुःसह असतें, याची कल्पना पुढील उतान्यावरून सहज होण्याजोगी आहे:

यशोदा म्हणे हे जगजेठी । आतां कैची तुझी भेटी ॥

स्नेहाचे उमाळे उठती पोटी । स्तनीं पान्हा फूटला ॥ ८७ ॥

तूं जातोसि मनमोहना । मी आतां न ठेवीं आपुल्या प्राणा ॥

माक्षिया विसांव्या राजीवनयना । मनरंजना श्रीहरी ॥ ८८ ॥

मम सांवळे कान्हाई । जगन्मोहने कृष्णाबाई ॥

तुझे गुण आठवूं किती काई । मिती नाही तयांतें ॥ ८९ ॥

ब्रम्हांडनायका तव जननी । म्हणतां लज्जा वाटे मनीं ॥

माता पिता बंधु मगिनी । तूंच माझा श्रीरंगा ॥ ९२ ॥

मातेचिया चरणांवरी । मस्तक ठेवीत श्रीमुरारी ॥

माता म्हणे पूतनारी । उपेक्षा कां केली त्वां माझी ॥ ९३ ॥

माझे सांवळे कान्हाई । उभी राहे कृष्णाबाई ॥

तुजवेगळ्या दिशा दाही । ओस झाल्या मज आतां ॥ १०८ ॥

श्रीधर—हरिविजय, अध्याय १८.

असो; तर मातापितरांचें वियोगजन्य दुःख दूर करण्यास मुलांनीं आपले दररोजचे विचार पत्रद्वारे त्यांस कळविले पाहिजेत, हें त्याचें कर्तव्यकर्म होय. तसेंच इष्ट-मित्रांसही योग्य वेळीं पत्रे पाठवावीं. मित्रांमधील पत्रव्यवहार हा सर्व मनुष्यांस सर्वांशीं फार उपयुक्त, मनोरंजक, महत्त्वाचा, आणि आनंददायक असा असतो. आईबापांस पत्र पाठविणें तें दर महिन्यांतून निदान एकवार तरी पाठविलें पाहिजे. या पत्रांत, आपण सुटीच्या दिवसांत घरीं गेल्यावर सर्वांस जसें आपल्या गोड आणि मायाळू शब्दांनीं रंजवूं, त्याप्रमाणें आपल्या मानसिक विचारांविषयींचा मजकूर सरळ आणि मधुर अशा शब्दांनीं लिहिलेला असावा. प्रत्येकास याप्रमाणें आपल्या घरच्या माणसांचा समाचार समजून, त्यांच्या आठवणीनें त्यांच्या अंतःकरणांतिल ममता सारखी कायम राहिल. पत्रव्यवहारापासून मनुष्यास सुखाची वृद्धि होते, आणि कितीएक सर्वमान्य आणि थोर गुण मनुष्य त्यापासून संपादितो.

आतां मित्रांची निवड आणि त्यांशीं वागणूक, या संबंधानें चार शब्द लिहिण्याचा आमचा इरादा आहे. प्रथमतः मित्रत्व मिळण्यास दोन मोठ्या बलवत्तर अडचणी आहेत,—अगोदर खरा मित्र मिळणें कठीण, आणि मिळाल्यास तो राखणें तर त्यापेक्षांही कठीण. एकाद्या मनुष्या-

शीं आपली प्रथम ओळख पडते, आणि जिला पुढें वाढ लागून मित्रत्व हें फळ येतें, ती अगोदर कांहीं कारणा-मुळे पडते; आणि जे लोक आरंभींच आपणाला मित्र म्हणून आपल्या पाठीवर थाप मारण्यास एकदम सरसावतात, त्यांच्या मैत्रीचा क्षय अल्पकाळांतच होतो. म्हणून कोणी मनुष्य आपला जिवलग मित्र आहे असें समजून त्यास आपले विचार आणि गुजगोष्टी कळविण्यापूर्वी फार चांगला पोक्त विचार केला पाहिजे. मित्र जोडण्याच्या वेळीं हें चांगलें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, त्याच्या संवयी, त्याची चालवर्तणूक, बोलण्याचालण्याची आणि विचारांची रीत आपणास लागावयाची आहे; म्हणून गुणवानच नुसते उपयोगी नाहींत, तर ज्यांच्या अंगी अवगुणाचा लेश फारच थोडा आहे, असेच लोक मित्रत्वास योग्य आहेत. कितीएक लोक मित्रांवर फारच विश्वास ठेवितात, आणि म्हणतात कीं, ते कधींही निघून जाणार नाहींत, अगर बदलणार नाहींत. दुसरे कितीएक अनुभवशीरपणाच्या बाण्यानें सांगतात कीं, मित्रत्व हें केवळ नांवास मात्र आहे, पण पाहूं गेलें असतां त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. आमच्या मते वस्तुतः दोन्ही गोष्टी खऱ्या नाहींत.

पुढें लिहिलेलीं वाक्यें फार खुबीदार आणि विचाराह आहेत:—‘गोड भाषणानें मित्र जोडतात; तसेंच आपण लोकांशीं ममतेनें बोललों असतां लोकही आपणाशीं ममतेनें बोलतील. सर्वांशीं गोडी असावी, पण गुजगोष्ट सांगणें अगर एखादी मसळत विचारणें ती हजारांतून एकाद्यासच सांगावी अगर विचारावी. जर आपणास मित्र मिळाला तर प्रथम त्याची कसोटी पहावी; एकाएकींच

त्यावर विश्वास ठेवू नये. कारण एकादा मनुष्य स्वतःच्या हिताच्या प्रसंगास मात्र मित्रत्व दाखवील, पण आपणावर एखादा प्रसंग गुजरल्यास निघून जाईल. आपल्या शत्रूपासून दूर रहावे, आणि मित्राविषयी पूर्ण लक्ष ठेवावे. इमानी मित्र हा एक मोठा आसरा आहे; आणि अशा प्रकारचा मित्र ज्यास मिळाला, त्यास एका प्रकारचे द्रव्यच अकल्पित सांपडलें असें समजलें पाहिजे. रोग नाहीसे करणारा जसा वैद्य, तसा अंतःकरणांतील दुःखे आणि कुविचार दूर करणारा प्रामाणिक मित्र होय. जुन्या मित्रांस विसरूं नये; कारण नव्यांची त्यांशीं बरोबरी होणार नाही. नवा मित्र हा नव्या मुरंव्याप्रमाणें आहे; तो जसजसा अधिक मुरेल, तशतशी त्याची अधिक मौज. पक्ष्यांना खडे मारले तर ते उडून जातील, त्याप्रमाणें मित्रांची निर्भर्त्सना केली तर मैत्री तुटेल. निर्भर्त्सना, गुजगोष्ट उघाडीस आणणें, गर्व आणि विश्वासघात, या आचरणांनीं कोणाशीं मित्रत्व राहणार नाही. '

ज्या मित्राच्या योग्यतेविषयी आपला उत्तम प्रकारचा ग्रह झाला नाही, त्याची मैत्री दीर्घकाल राहणार नाही. ती योग्यता कशी ? तर जेणेंकरून त्याच्या मनांतील विचार आपणास क्षुल्लुक, जमेस न धरण्यासारखे, असे वाटणार नाहीत. अमर्याद रहस्य आणि दीर्घकाल मित्रत्व, यांजमध्ये विरोध आहे; कारण ' अति तेथें माती ! '

ज्या मनुष्याविषयी आपल्या मनांत पूज्यबुद्धि नाही, त्यावर प्रीति करण्याला आपलें मन घेणार नाही. अगोदर पूज्यबुद्धि आणि सागून प्रीति. मित्र मिळण्याला आणि त्याशीं मैत्री सतत राहण्याला त्यांचे गुण आणि योग्यता

केवढी का असेना, त्याविषयीं आपल्या मनांत लेशमात्र-ही हेवा उत्पन्न होतां कामा नये. एक उत्तम ग्रंथकार म्हणतो कीं, ' ज्या मनुष्याला, आपल्या स्वतःपेक्षां आपला मित्र जास्त सुखी असल्यास तें आपणास अभिनंदनीय आहे किंवा नाहीं याविषयीं शंका उत्पन्न झाली, त्यास मैत्री ह्मणजे काय पदार्थ आहे हें अगदीं समजत नाहीं ! '

आपणाला खरा मित्र मिळावा अशी इच्छा असल्यास, त्याची ज्या प्रकारें आपणाशीं वर्तणूक असावी अशी आपली इच्छा असते, त्याचप्रमाणें आपण त्याच्याशीं वागलें पाहिजे. इंग्लंडांत कौपर^१ ह्मणून जो उत्तम कवि होऊन गेला, त्यानें रचलेली ' मित्रत्व ' नामक कविता ही सगळीं मुखोद्गत करण्याजोगी आहे. तींत अत्युत्तम जें पद्य आहे त्याचें शब्दशः भाषांतर नव्हे, तर अर्थ घेऊन पुढें दिलें आहे:—

मित्राची बहु आस ज्यास हृदयीं तैसे तदंगीं गुण
जे जे वांछित ते अर्धीच सुजनें घ्यावे स्वयें आपण ।

कीं व्हायास परस्परांमाधिल त्या मैत्रीप्रती पोषण
सर्वाहीं मनि जाणिजे दृढपणें कीं हें असे कारण ॥

आपल्या मित्राच्या अंगीं जो उणेपणा आहे तो त्यास दाखवून त्याबद्दल त्याची कानउघाडणी करणें हें जरी आपलें कर्तव्यकर्म आहे, तरी तसें करणें फार भयंकर आहे. तें फार नाजूक रीतीनें आणि दयार्द्रबुद्धीनें केलें पाहिजे.

१ हा प्रसिद्ध इंग्लिश कवि सतराव्या शतकांत होऊन गेला. ह्याचा स्वभाव मोठा भिन्ना असून याला एकांत प्रिय असल्यामुळें मोठमोठ्या सरकारी हुद्यांचीं कामें त्यास मिळालीं असतां तीं त्याजकडून झालीं नाहींत. पुढें त्यानें काव्यरचनेस हात घातला, व तींत तो इतका प्रसिद्धीस आला कीं, मोठमोठ्या सर्वमान्य कवींत त्याची गणना होऊन गेली.

परंतु तें पावलोपावलींही करणें बरोबर नाहीं, हें खूब लक्षांत ठेवावें. तसेंच त्याचीं छिद्रे बाहेर काढून त्यास वाग्बाण टोंचणें हें तर फारच अश्लाघ्य होय. ज्या कुटुंबांतील माणसें नेहमीं एकमेकांचें न्यूनत्व बाहेर काढण्यास पाहतात, तीं सुखी असतील काय ? खचीत नसतील. तसेंच सत्यावर पूर्ण निष्ठा हीही मित्रत्वास फारच आवश्यक आहे, हें सांगणें नकोच.

थोडा म्हणतां म्हणतां हा लेख बराच लांबला. असो, पण शेवटीं आमची मनापासून इच्छा आहे कीं, आमच्या सर्व वाचकांस निर्लोभ आणि खरे मित्र मिळावे; आणि ते तसे त्यांस मिळण्यासाठीं त्यांनीं आपलें अंतःकरण नेहमीं शुद्ध राखण्याविषयींची संवय ठेवावी. झाडाला पाणी घातल्या-खेरीज तर तें लागवडीस येणार नाहींच; पण जर त्याची हवी तशी उत्तम रीतीची निगा राखिली, तर त्यास पुष्कळ वर्षेपर्यंत फळांची समृद्धि होईल.

भाग ३.

अभ्यासाविषयीं.

अभ्यास करण्याचें काम सोपें आहे असें सकृदर्शनीं वाटतें. आपणास अभ्यास करण्याला जागा, पुस्तकें, व घडा नेमून दिलेला असला म्हणजे मग आणखी काय पाहिजे ?— तर अभ्यास कसा करावा हें अगोदर माहीत पाहिजे. आपणाला कोणत्याही प्रकारची काळजी, त्रास अथवा इतर मानसिक किंवा शारिरीक श्रम हे जरी नसले, तरी आपल्या अभ्यासांत अनेक प्रकारचे व्यत्यय येणारे आहेत; ते हे:— शरीरीं समाधान नसणें; चित्तवृत्ति ठिकाणीं नसणें; अभ्यासाचा अगदीं कंटाळा येणें; तसेंच धैर्य—जें कोणतीही गोष्ट तडीस नेण्याचें साधन—तें नाहींसें होणें; अभ्यास करण्याच्या उत्तम मार्गाचें सर्वथैव अज्ञान असणें; बीभत्स आणि निरुपयोगी पुस्तकें वाचण्याकडे मनाचा कल जाणें; आणि या सर्वांहीपेक्षां जबरदस्त व्यत्यय म्हटला तर आपला स्वाभाविक व पिढीजादाहितशत्रु जो आळस तो. याखेरीज आणखीही पुष्कळ आहेत. आणि आपण मनांत ही पक्की गांठच घालून ठेविली पाहिजे कीं, कोणालाही कांहीं ना कांहीं तरी अंतर्बाह्य व्यत्यय आल्यावांचून कोणतेंच काम करतां येणार नाहीं. संसारभार वाहणाऱ्या मनुष्याला जर आठवड्यांतून पराकाष्ठा दोनच तास निश्चितपणा मिळाला तर फार झालें. असो; तर मुख्य गोष्ट ही कीं, कर्तव्यकर्मापासून मन जर दुसरीकडे उडालें, तर लागलीच त्याची त्यासच उपरति होऊन तें त्याच कामाकडे पुनः वळेल, अशा प्रकारें त्यास आपल्या अंकित ठेवण्याची

शक्ति जोंपर्यंत अंगी आली नाही, तोंपर्यंत कोणताही उद्योग आपणाला निर्वेधपणें करितां येणार नाही. पण जसजशी ती शक्ति आपल्या अंगी येत जाईल, तसतशा सर्व प्रकारच्या अडचणी दूर होऊन आपली कामें यथास्थित चालतील.

आतां अभ्यास कसा करावा याचें दिग्दर्शन होण्याकरितां कांहीं नियम पुढें दाखल करितों.

(१) दररोज किती तासपर्यंत अभ्यास करावा याविषयीं.—हा नियम सर्वांविषयीं एकसारखा करितां येणार नाही. प्रत्येकाचें, त्याच्या त्याच्या प्रकृतीच्या प्रमाणानें, हें मान अधिक उणें असलेंच पाहिजे. ज्याची बुद्धि तीव्र नाही, स्थिर चालणारी आहे, त्याला पुष्कळ वेळ अभ्यास केला पाहिजे, आणि त्याच्यानें तो तसा कर-वेळ. हें असो, पण आमच्या मते, पुष्कळ वेळपर्यंत सरासरी लक्ष देऊन अभ्यास करण्यापेक्षां थोडाच वेळ कडीं मेहनत घेऊन व अगदीं पूर्णपणें लक्ष देऊन तो करणें हें हजारपटीनें जास्त श्रेयस्कर आहे. जो कोणी दररोज सहा तासपर्यंत चांगली मेहनत घेऊन अभ्यास करील, तो निःसंशय चांगला विद्वान् होईल. पण पुनः एका हो—तो अभ्यास असा पाहिजे कीं, तेवढ्या वेळांत मनुष्यानें आपल्या आंगच्या बुद्धीची पराकाष्ठाच करून सोडिली पाहिजे; चित्ताचे इतर सर्व व्यापार सुटून तें अभ्यासाच्याच ठिकाणीं बांधून ठेवल्याप्रमाणें राहिलें पाहिजे—म्हणजे ज्याप्रमाणें किरणांपासून अग्नि उत्पन्न करण्याकरितां ते कांचेच्या फोकसामध्ये

१ हा दर्शनानुशासनांतील इंद्रजी शब्द आहे. याचा अर्थ किरण एकत्र जमण्याचें स्थान.

एकत्र वळवावे लागतात, त्याप्रमाणें अंतःकरणांतील सर्व विचार अभ्यासरूप फोकसामध्ये वळवून एकमय केले पाहिजेत. होईल तितका अभ्यास पहांटेस व सकाळीं करणें चांगलें; कारण त्या वेळेस अंतःकरण प्रसन्न आणि स्थिर असतें. करमणुकीकरितां किंवा विश्रांतीकरितां किरकोळ इकडचीं तिकडचीं पुस्तकें वगैरे वाचणें म्हणजे अभ्यास झाला असें नव्हे हो पण ! त्याचें नांव अभ्यास नव्हे.

(२) अभ्यास करीत असतां आपल्या शरिराची स्थिति कशी असावी याविषयीं.—कितीएक लोक लहानपणापासून बसकट आणि सपाट मेज किंवा पेटी पुढें ठेवून बसून अभ्यास करण्याची संवय लावून घेतात; ही सर्वथैव वाईट. कारण या योगानें जसजसा मनुष्य वयांत येतो, तसतसा खांदा आणि कंबरेचा खुंबा यांमधला त्याच्या शरिराचा भाग अशक्त होतो; व तें केलून त्याच्या कंबरेस पोंक निघतें, आणि तरुण असूनही तो म्हातारा बनून जातो ! उभें राहून अभ्यास करण्याची रीत खरोखर सर्वांत ग्राह्य आहे; मात्र तिचा अगदीं प्रथमपासून राबता ठेविला पाहिजे. लिहिणें, भाषेचा अभ्यास व बहुतकरून सर्व प्रकारचें गणित, हे विषय शिकत असतां एकच जागा धरून राहिलें पाहिजे. अभ्यास कांहीं वेळ बसून व कांहीं वेळ उभें राहून केल्यासही कांहीं हरकत नाही; पण उभें राहून करावा तेवढा चांगला. कारण बसण्याचीच फार संवय ठेविली; तर जो जो वय जास्त होत जातें, तो तो मनुष्यास तीच संवय एकसारखी लागून जाते; आणि त्याच्यानें मग पुस्तक घेऊन मुळीच उभें राहवत

नाहीं; म्हणून होईल तितका उभें राहण्याचा सराव असावा. चाचणें, पाठ करणें वगैरेला तर हें फारच चांगलें.

आपलें मेज किंवा ज्यावर लिहावयाचें वगैरे असेल तें ठिकाण इतकें उंच असावें कीं, आपणास खालीं वांकणें पडूं नये; नाही तर, वांकून वांकून खालीं एकसारखें पाहिल्यानें डोळ्यांस अपाय होईल. आणखी, आपले धडे दिवसासच होतील तितके करण्याविषयीं सर्वांनीं झटावें, हें चांगलें. तें केलून रात्रीं फार जागरण न पडून डोळ्यांस ताटकळ व श्रम होणार नाहीत. ज्यांचे डोळे अधू असतील त्यांनीं त्यांवर दिव्याची झकाकी न पडूं देण्याविषयीं जपावें, आणि रात्रीं निजावयाचे वेळीं व पहांटेस उठण्याचे वेळीं त्यांना थंड पाणी लावीत जावें. या कामास अगदीं विसरूं नये. तक्र्याशीं किंवा भितीशीं टेंकून अथवा अथरुणावर पडून अभ्यास करणें तर फारच वाईट. एक तर, शरीर अशानें ठिलें पडतें; व दुसरें, निद्रा, सुस्ती, आणि मांघ हीं मनुष्यास लवकर आपल्या फेऱ्यांत आणतात. असो; तर अभ्यास करीत असतां शरिराची स्थिति होईल तितकी अगदीं नेटकी असावी, वांकडीतिकडी असतां कामा नये, एवढ्या मुख्य गोष्टीकडे सर्वांनीं चांगलें लक्ष पुरवावें; आणि ज्यामध्ये मनाचे सर्व व्यापार चालावयाचे, तें शरीर आळस किंवा निद्रा न येईल इतक्या रीतीनें सुटेंही पण असावें. अभ्यास करण्याच्या वेळीं अंगावरील कपडे ढिले असावे, तंग उपयोगाचे नाहीत.

(३) कोणताही अभ्यास करणें तो पूर्ण करून सोडावा, अर्धाकच्चा टाकूं नये. — अभ्यास करणें आणि एकादा देश जिंकणें, ह्या गोष्टी एकसारख्याच आहेत.

कोणी विजयी पुरुष एखाद्या देशावर स्वारी करून, तो पुरतेपणीं जिंकून आपल्या हातांत आणील, तर त्याला हा देश झाल्यावर दुसरा, असे एकामागून एक तेव्हांच जिंकण्यास सांपडतील. पण तोच जर एके ठिकाणीं एक किल्ला सर करण्याचें, दुसरे ठिकाणीं एक शिबंदी हस्तगत करण्याचें वगैरे राहूं देईल, तर तो पुढें गेला कीं नाहीं तोंच त्याच्या मार्गे शत्रूचें सैन्य कायमचें कायमच राहून त्याला तीं सर्व ठिकाणें पुनः जिंकून घेणें भाग पडेल. त्याचप्रमाणें जो विषय आपण हातीं घेतों, तो पुरा न करितां जर अर्धाकच्चा ठेविला, तर शेवटीं त्यापासून कांहीं निष्पन्न न होऊन आपली मेहनत व्यर्थ जाईल, व आपणास तो पुनः पहिल्यापासून चांगला शिकल्याखेरीज अवगत होणार नाहीं.

कोणताही अभ्यास सरासरी व वरवर केल्यानें मनुष्यास नेहमीं चार लोकांत खालीं मान घालावी लागते, व त्याच्या अंगांत कांहींच गुण नाहीं असा लोकांचा ग्रह होतो. याकरितां जो अभ्यास करणें तो जर पूर्ण केला तरच तो त्या करणाऱ्यास सुखावह आणि आनंददायक होईल. आतां हें खरें कीं, प्रथमतः त्यामध्ये त्याची गति सावकाश होईल; परंतु परिणामीं त्याचा फायदाच होईल. कोणीएक गृहस्थ मूळचा चलाख बुद्धीचा, पण कोणताही अभ्यास पूर्ण न करितां सतरा डगरींवर हात ठेवणारा असा होता. तो एके दिवशीं मंडळींत बसला असतां गोष्टी निघतां निघतां म्हणतो, ' होय, मनस्मृतींतही असेंच वचन आहे, नव्हे काय ? ' हे शब्द एका मार्मिक श्रोत्याच्या कानीं पडतांच तो त्यास हटकून म्हणतो, ' काय

म्हणतां ? माझ्या तर ऐकण्यांत किंवा पहाण्यांत अशा गोष्टी-बद्दल मनुस्मृतींत कोठें कांहीं वचन नाही; दुसरें कोठें असलें तर न कळे ! ' आतां पूर्वोक्त गृहस्थ अंमळ चपापून गुटमळतो, आणि इकडे तिकडे पाहून हळूच म्हणतो, ' मी चुकलों असेन कदाचित्, कारण तो ग्रंथ पाहिल्यास मला आज बरेच दिवस झाले; तथापि अशा प्रकारचा त्या ग्रंथकाराचा रोंख असावा असें वाटतें.' आतां पहा बरें, या मनुष्याची योग्यता तेथें असणाऱ्या सर्व लोकांच्या मनांतून या संबधानें उतरून त्याचेंही मन खडू झालें नाहीं काय ? तात्पर्य हेंच कीं, जें करणें तें थोडेंच झालेलें पत-करलें, पण अपूर्ण राहिलेलें कांहींच उपयोगाचें नाहीं. एकच धडा किंवा एकच पुस्तक चांगलें शिकल्याचें श्रेय, दहा धडे किंवा दहा पुस्तकें अर्धोमूर्धो शिकल्यापेक्षां खर्चीत जास्त आहे.

जेव्हां आपल्या मनांत एखादा विषय शिकावयाचा असेल, किंवा एकाद्या शंकेची निवृत्ति करून ध्यावयाची असेल, तेव्हां ती गोष्ट आपणाला अगदीं पूर्णपणें अवगत झाल्यावांचून तिचा पिच्छा सोडूं नये. त्या गोष्टीच्या सर्व अवयवांचा सविस्तर विचार करावा. ती कोणकोणत्या निराळ्या रीतींनीं व्यक्त करून दाखवितां येईल, व त्या सर्वांत उत्तम व थोडक्यांत अशी कोणती रीत, ती शोधून काढण्याचा यत्न करावा. तीच गोष्ट जर होईल तितकी सविस्तर सांगावयाची इच्छा असेल, तर त्याकरितां अनेक ग्रंथ धुंडाळावे, ह्मणजे कितीएक ग्रंथांतून अशी कांहीं माहिती मिळेल कीं, जी आपणास पूर्वी कधींच कदाचित् मिळाली नसेल.

याप्रमाणें अभ्यास करून प्रत्येक विषय पुरता स्वाधीन करून घेत गेल्यानें आपण शिकलेल्या पुस्तकांची संख्या अर्थात् कमी होईल हें खरें; परंतु उपयुक्त ज्ञानामध्ये आपली गति खास त्वरित होईल. ज्या विषयाचा अभ्यास आपण करितों, तो जर आपल्या मनांत पूर्णपणें न ठसेल, तर मन अस्थिर होऊन सर्वच घोंटाळा होईल; आणि असा अभ्यास करणारा कधीं कोणी पंडित तर होणार नाहींच, पण व्यर्थ पांडित्याचा डौल घालणारा मात्र बनेल !

(४) सक्त मेहनत घेऊन अभ्यास करण्याची संवय पाहिजे.—एका मनुष्याला ज्या विषयाचा अभ्यास जड जातो, त्याचाच अभ्यास दुसऱ्यास हलका जातो; इतकेंच केवळ नाहीं, तर जो विषय आपणास आज स्वल्प वाटतो, तोच उद्यां कदाचित् अतिशय कंटाळवाणा वाटेल. असें कां ? तर चित्तवृत्ति ठिकाणीं ठेवण्याचें काम फार कठिण आहे ह्मणून. आपलें मन सर्वदा सारखें आपल्या हुकुमांत असेल तर, आज आपली प्रकृति अमुक एक तऱ्हेची असून अभ्यास करणें आपणास जितकें सुखावह वाटत आहे तितकेंच, ज्या ज्या दिवशीं प्रकृतीचें मान आजच्याप्रमाणेंच असेल, त्या त्या दिवशींही तें सुखावह वाटावें हें खरें. परंतु या गोष्टीची ज्यांनीं ज्यांनीं ह्मणून प्रचीत पाहिली आहे, त्या सर्वांची अशी खातरी होऊन चुकली आहे कीं, वसंतऋतूमध्ये, ज्या वेळेस चोहोंकडे हवा वगैरे आनंददायक असून जिकडे तिकडे सर्व रमणीय दिसतें—इतकें कीं, जणूं काय बाहेरील सर्व सृष्टीचा देखावा आपणास मनोरंजनाकारितां या ह्मणून निमंत्रणच देत आहे असें वाटतें !—अशा वेळेस अभ्यासाचा

तिरस्कार येऊन त्याचे नियम मोडण्यास एका पायावर उभाच, अशी मनुष्याची स्थिति होते; आणि हिंवाळ्यांत आतिशय गारठ्याच्या दिवशीं, ज्या वेळेस समुद्रावर तुफान होऊन बाहेर पाऊल सुद्धां टाकण्यास मन घेत नाहीं, अशा वेळेस मन स्थिर राहून अभ्यास करणे फार सुखावह होते ! ह्मणून, जेव्हां बाह्यसृष्टीतील एकही पदार्थ मनास रुचत नाहीं, शरीरही किंबहुना गळाठळें असतें, तेव्हांच अभ्यास पुष्कळ होईल असें समजलें पाहिजे. असल्या प्रसंगां बाहेर जाऊन वारा पिण्यास मनास इच्छा होणार नाहीं. मन स्वाधीन ठेवण्याच्या शक्तीचा एवढा मोठा प्रभाव आहे कीं, ईश्वरेच्छेनें नेत्रेंद्रियाच्या अद्भुत सौख्याची हानि झाल्यानें ज्या कित्येक लोकांस ही शक्ति विशेष प्राप्त होते, त्यांस त्यांच्या दृष्टिचातुर्याच्या उणेपणामुळे रमणीय आणि आनंदोत्साहदायक वस्तूंच्या दर्शनाच्या सुखाचा जो अभाव होतो, त्यांचेही हिजपुढें फारसें दुःख वाटत नाहीं !

अभ्यासाचा विषय कसाही असो, तो रुक्ष, त्रासदायक आणि कठीण वाटणारा असा जरी असला तरी, सक्त मेहनत घेऊन तो पुरा केल्याखेरीज गत्यंतरच नाहीं. ' अमुक मनुष्याला लहानपणीं पगारी विद्यार्थ्याची जागा नव्हती, किंवा एकाद्या विषयांत तो मोठा हुशार होता असेंही कांहीं नव्हतें; पण आतां पहा कींही काय त्याची चोहोंकडे वाहवा झाली आहे ती ! ' अशा प्रकारच्या पुष्कळ गोष्टी आपण ऐकतो. पण आपण एक गोष्ट लक्षांत आणली पाहिजे कीं, कठीण, त्रासदायक, आणि रुक्ष अशा विषयांचा अभ्यास या लोकांनीं कितीएक दिवस

सतत उरस्फोड करून केल्याशिवाय त्यांची एवढी प्रसिद्धि खास झाली नसेल. पूर्ववयांत कदाचित् त्यांनी तसें केले नसेल; पण केव्हां तरी त्यांना तें करावें लागलेच असेल यांत संशय नाही.

आणखी याच सदराखालीं आह्मी असें सांगतो कीं, रुक्त मेहनत घेऊन अभ्यास करणे आणि खोल विचार करणे हें ज्याच्या आंगवळणीं पडेल, तो मनुष्य, अमुक विषयाचा अभ्यास करून काय उपयोग ? अशी विनाकारण हांकाटी कधीं करणार नाही. ज्या विषयांचा अभ्यास करून आम्हांस पुढें कांहींच उपयोग होण्यासारखा नाही, अशा प्रकारच्या विषयांवर व्यर्थ मेहनत आमचे शिक्षक आमच्याकडून करवितात, असे उद्गार किती मुलांच्या तोंडांतून निघतात बरे ? एकाला व्यापारांत शिरावयाचें आहे, तर त्यास संस्कृत आणि फारशी ह्या भाषा शिकण्यांत वर्षीगणती मेहनत घेऊन काय करावयाचें आहे ! दुसरा एकजण वैद्यकी करणार, तर त्याला त्रिकोणमितीवर महिन्यांचे महिने श्रम करून काय उपयोग ! हजारोंजणांची एकच हांकाटी ऐकूं येते कीं, ज्या गोष्टींचें आम्हांस आजन्म काम पडणार नाही, अशा गोष्टी शिकण्याचे विषय हणून आम्हांस बळेंच शिकावयास लावतात, इतके आमचे शिक्षक आपल्या कर्तव्यज्ञानांत निपुण आहेत ! अशा प्रकारची कुरकुर करणाऱ्या लोकांस विद्याभ्यासाचा काय हेतु आहे, हें मुळींच समजत नाही ! विद्याभ्यासाचा मुख्य हेतु हाच कीं, त्याच्या योगानें मन सुशिक्षित व्हावें. घटकाभर आपण असेंच घेऊं

१ पहिल्या भागांत विद्याभ्यासाचे हेतु सांगतांना वरील गोष्ट मुख्य आहे असें सांगितलेच आहे.

कीं, आपण जो हल्लीं अभ्यास करितों तो फार कठीण व त्रासदायक असून त्याचा आपणास पुढें कधीं उपयोग घडण्याचाही बिलकुल संभव नाही. चिंता नाही, तसेंच कां असेना ? परंतु ह्या वेळेस जर आपण वरच्या प्रकारचा अभ्यास हातीं धरून पार करितांना आपलें मन बिथरून दिलें नाही, तर आपणास पुढें अमुक काम करावयाचें व अमुक न करावयाचें असलें, तर ती मर्यादा उल्लंघून आपलें मन जाणार नाही; हवें त्या वेळीं हवें तसें आटोक्यांत राहिल.

कल्पना करूं कीं, आज कोणी मनुष्य भूमितीचा अभ्यास करित आहे; परंतु त्याच्या पाठीमागें अनेक प्रकारचीं इतकीं लचांडें आहेत कीं, त्याच्या ध्यानांत एकही सिद्धांत न राहतां तो ते सर्व विसरून जाऊन बहुतकरून त्या पुस्तकाच्या नांवाशिवाय त्यास पुढें कशाचीही ओळख राहणार नाही. मग ही एवढी कपाळकूट करून त्याला काय करावयाचें आहे ? असा कोणी आक्षेप घेईल तर, महाविख्यात 'प्लेटो' आणि दुसरे मोठमोठे विद्वान्, ज्यांनीं या विषयाचा अभ्यास केला, त्या सर्वांचा याच्या उपयोगाविषयीं जो सिद्धांत झाला आहे कीं, 'याच्या योगानें अंतःकरण दृढ होतें, आणि कोणत्याही गोष्टीविषयीं योग्य, खोल, आणि टापटिपीनें विचार करण्याची शक्ति येते,' त्यावरून अशा प्रकारच्या

१ हा मोठा विद्वान् व नीतिमान् पुरुष इ० स० पूर्वी सुमारे ४०० वर्षांवर ग्रीस देशामध्ये होऊन गेला. हा भूमिति व पदार्थ-विज्ञान याशाखांत मोठा निपुण होता. प्रख्यात ग्रीक तत्त्ववेत्ता साक्रेतीस ह्याचा हा शिष्य होता, व ग्रीस देशांतलें 'सात शाहण्यां' पैकीं सोलन् म्हणून जो होता त्याचा हा मातुलसंबंधाकडून वंशज होता.

शंकेस जागा राहणार नाही. भूगोलविद्या आणि कालक्रम यांचा अभ्यास प्रथमच नको, पण पुढे लवकरच पाहिजे; कारण की, तत्त्वशास्त्राच्या सर्व शाखांची पुरी माहिती होण्यास, तसेच इतिहासामधील गोष्टींचे बिनचूक अनुमान करण्यास, आणि बुद्धिमान् लोकांनी रचलेल्या ग्रंथांतून ज्या अनेक संबंधांच्या गोष्टी सांगितल्या असतात, त्यांचा पडताळा पाहण्यास ही फारच उपयोगी आहेत. तत्त्वशास्त्राच्या अभ्यासाने तर मनुष्यास सृष्टीचे अंतर्बाह्य ज्ञान होतें, व इहलोकींच्या घडामोडींची मोठीशी बिशाद न वाटून, त्याच्या विचारांची मजल थेट जगत्कर्त्यापर्यंत पोहोचते. तसेच इतिहासाचाही केवढा उपयोग आहे बरे ? त्यांत 'विषय बहुत असतात, परंतु त्या सर्वांत, मनुष्यांचीं मनें कसकशीं विकास पावत व अधिकाधिक ज्ञानसंपन्न होत गेलीं, त्यांमध्ये विद्या कशी उत्पन्न झाली, व तिची वृद्धि कशी होत गेली, कलाकौशल्ये कशीं उद्भवलीं व कशीं सुधारत गेलीं, विद्येस व कलांस कधीं कधीं उत्कर्षकाल व कधीं कधीं ऱ्हासकाल कसे आले, इत्यादि गोष्टींची हकीगत फारच उपयोगी व चमत्कारिक आहे.' असो; तर अशा प्रत्येक गोष्टीविषयीं सांगूं लागल्यास फारच विस्तार होईल. म्हणून येथे एवढेच सांगणें पुरे आहे कीं, कोणत्याही विषयाचा अभ्यास असो, तो मनुष्यास हितावह आहे एवढेच नाही, तर त्यावांचून त्यास खरें महत्त्व प्राप्त होणार नाही, आणि त्याच्या अंतःकरणांतील कुविचार जाऊन ते निर्मळ आरशाप्रमाणें स्वच्छ होणार नाही.

आपणाला हल्लीं काळाचीही अनुकूलता दिसत नाही, तर आपणास उरस्फोड करून अभ्यास करण्याचा तरी काय उपयोग ? अशी कोणी आपल्या मनाची समजूत करील, तर तो आपला आपणच नाश करून घेणें होय. साधारण लोकांच्या बोलण्यावरून आपणाला अशी भुरळ पडते कीं, मनुष्य हा प्रसंगानें ऊर्जित दशेस येतो. एकाद्या वेळीं अनुकूल दशा यावयाची असली म्हणजे त्यास उद्योग करणें जरूर पडून त्यांत त्यास साह्य मिळतें, आणि याप्रमाणें एकदा त्यास दैवानें हातीं धरिलें, म्हणजे चोहों-कडे हळू हळू त्याची ख्याति होऊं लागते. पण आपणाला असेही आढळतें कीं, पुष्कळ लोकांच्या हातून जन्मभर कांहींच झालेलें नाही; तर अशा लोकांस कसलेही प्रसंग आले असते ह्मणून त्यांच्या हातून काय व्हावयाचें होतें ? असो, तर ज्याप्रमाणें, ' येथला चौरंग तेथें उचलून ठेवितां येईल ' हें म्हणणें कांहीं विलक्षण नाही, कारण तसें होणें अगदीं अशक्य नाही, त्याप्रमाणेंच अगदीं यथायोग्य रीतीनें, किंबहुना तितक्याच सत्यतेनें असेंही म्हणण्यास काय हरकत आहे कीं, प्रसंग आणि दैवयोग हे मनुष्यास उजेडांत आणीत नाहीत, तर मनुष्यच सर्व योग आणि प्रसंग जगांत आणितो ! जॉन् मिल्टनाने विषयींच विचार करून त्याला मोठेपणा पावण्यास कोणता दैवयोग किंवा प्रसंग कारण झाला ? त्याच्याचसारखे जर कोणी दृष्टिसौख्यास मुकल्याकारणानें, सर्व जग ज्यांस असून नसून सारखेंच असे दुःखी लोक, थोडेसे गाण्याचे चुटके गाऊन आणि पाठ्या विणून उदरनिर्वाह करिते, तर आमच्या स्थितींत आम्हीं हें पुष्कळ केलें, असे त्यांस वाटलें असतें. परंतु

मिल्टनानें सर्व जगामध्ये आपल्या कीर्तीचा झेंडा उभारिला ! पण लोक विनाकारण हांका मारितात कीं, ' आह्मांस दैव अनुकूल नाही, कोणाचें साह्य नाही, मग काय करावें ! ' काय करावें ! तर याबद्दल खाली चांगला खर-मरीत आणि निर्भीडपणाचा लेख आहे तो पहावा, ह्मणजे आपल्या असल्या आळसाच्या आणि बेवकूबपणाच्या उद्गारांस जागा राहणार नाही.

‘ जर मनुष्याला अभ्यास करण्याची खरोखर आवड आणि ज्ञानप्राप्तीची वास्तविक आस्था असेल, तर त्याला दुर्धर प्रसंग किंवा मनस्वी दुखणें हीं खेरीज करून, अभ्यास करून विद्या संपादण्यास बहुतकरून कोणतीही अडचण येणार नाही. ह्मणून जेव्हां लोक, आम्हांला अभ्यास करण्यास वेळ नाही, साधनें नाहीत, अशा प्रकारची रिकामी वाचाळपंचविशीं चालवितात, तेव्हां त्यांत इतकेंच समजावयाचें कीं, त्यांना अभ्यासाविरहित दुसऱ्या कोणत्या तरी गोष्टीचा नाद लागला असावा, किंवा त्यांच्यांत विद्यार्थापणाचें पाणीच नाही; दुसरें काय ? इतर लोक मेहनतीनें अभ्यास करून विद्वान् झालेले पाहून त्यांज-विषयीं ते प्रशंसा व आश्चर्य करितात; परंतु त्यांच्या स्वतः-विषयीं जर ह्मणाल तर त्यांच्या मुखांतील उद्गार असे निघतात:—आह्मांला ही येवढी जिवापरती मेहनतही होत नाही, आणि तो पांडितपणाचा बाणाही आम्हांला नको ! आतां या गोष्टीचें बीज पाहूं गेलें तर आळस आणि धैर्याचा कोतेपणा, याहून दुसरें कांहीं नाही. मीं अमुक विषयाचा अभ्यास केला असता तर बरें होतें; बरें, तें राहूं द्या, पण आतां पुढें कोणता अभ्यास चालवावा, अशा विचारांत एकादा

मनुष्य जों दिवस घालवीत आहे, इतक्यांत दुसरा मनुष्य तो विषय संपवूनही टाकितो ! निश्चर्या आणि हिंमतदार मनुष्याच्या आणि भित्त्या, क्षणिक बुद्धीच्या आणि आळशी मनुष्याच्या कृतीमध्ये एवढा मोठा फरक आहे. आणखी या दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांची एक वाईट गोष्ट अशी असते की, त्यांच्याशी जर कोणी वादविवाद केला, व तुम्ही आचरतां हा मार्ग चांगला नाही असे म्हटले, तर या गोष्टीचा त्यांस लागलाच पश्चात्ताप होतो खरा, पण आळसानें जोंपर्यंत उचल केली नाही, तोंपर्यंत मात्र या उपदेशाचा अंमल त्यांवर असतो ! तर अशा लोकांचा जो अनुयायी होईल तो कितीही वर्षे वांचला तरी अल्पायुषीच समजला पाहिजे ! कारण तो तीस वर्षांचा झाला काय, आणि चाळीस वर्षांचा झाला काय, वयानें कितीही मोठा झाला तरी त्याचा जो 'ओ ना मा' चा पाठ असतो तोच असतो ! त्याहून जास्त म्हणून त्याच्यान कांहींच होत नाही. तो पन्नास वर्षांचा होण्यापूर्वीच त्याच्या व्हासकालास प्रारंभ होतो; साठ वर्षांचा झाला की त्यास सर्व लोक कस्पटाप्रमाणे मानूं लागतात, व त्याचा कंटाळा करतात; आणि सत्तर वर्षांपर्यंत वांचण्या-इतकें जर दुर्दैव त्याच्या पदरीं असलें, तर न जाणों एकादा

१ या गोष्टीचें स्पष्टीकरण करण्यास एके ठिकाणीं एक चांगलें इंग्रजी वाक्य आहे, त्याचा सारांश पुढें लिहितो:—'दीर्घायुष्य किंवा अल्पायुष्य ह्मणजे मनुष्याचें पुष्कळ किंवा थोडे दिवस वांचणें नव्हे, तर ज्याप्रमाणें तो आपल्या आयुष्याचा उपयोग करितो, त्या उपयोगाचा चांगला किंवा वाईट प्रकार होय.'

मनुष्य असेही म्हणेल की, ही स्वारी आतां परलोकवासी केव्हां होईल कोण जाणे !

(५) विद्या संपादण्यामध्ये यश आणि अंगी टाप-टीप येण्यास विद्यार्थ्याने सतत उद्योग तर केला पाहिजेच, पण त्याशिवाय झालेल्या अध्ययनाची पुनरावृत्तिही वारंवार करणे जरूर आहे - स्मरणशक्ती-विषयी आम्ही पूर्वी थोडासा उल्लेख केलाच आहे. आतां कितीएक विषयांचा अभ्यास करितांना तिचा उपयोग कसा होतो, याविषयी थोडे सांगण्याचा आमचा हेतु आहे. आपण एकादा विचार अथवा अनेक विचारांची ग्रंथि आपल्या मनांतून घालविण्याचा प्रयत्न केला असतां तो अगदीं निष्फळ होतो, याचा बहुतेकांस अनुभव असेलच. आतां याच्याच उलट, एकाद्या गोष्टीचे स्मरण किंवा तिचा विचार करण्याचा आपण यत्न केला असतां, जितका जितका तो जास्त करावा, तितका तितका आपणास त्या गोष्टीचा जास्त विसर पडतो, हेही सर्वांच्या अनुभवास आल्यावांचून राहिले नसेल. याचे कारण काय ? तर स्मरणशक्तीला स्वातंत्र्य आवडते, दावांत राहणे अगदीं आवडत नाही. ह्मणून स्मरणशक्तीचा अवरोध करून तिला क्षीण न करितां पुष्टीकरण देत असावे हाच उत्तम आणि हिताचा मार्ग होय. लहान मुले संस्कृत भाषेचे कितीएक श्लोक दुसरा कोणी पाठ करीत असतां तेच नुसते ऐकून ऐकून सहजरीत्या पाठ ह्मणून दाखवितात, याचा पुष्कळांस अनुभव असेल. तसेच एकाद्या ग्रंथकाराची भाषापद्धति ध्यानांत ठेवण्यांत ज्या

कितीएकांस आजपर्यंत सिद्धि प्राप्त झाली आहे, त्यांनीही, जी गोष्ट ध्यानांत ठेवावयाची, ती पुनःपुनः वाचूनच बहुत-करून आपले कार्य करून घेतलेले आहे.

ह्याचप्रमाणे व्याकरण शिकतांना एकदमच पुष्कळ वेळ त्यावर विचार करून कांहीं उपयोग नाही. तर फक्त ते शिकत असतां तिकडे पूर्ण लक्ष देऊन एकेक नियम पुनः पुनः घोकला पाहिजे. पाठ करणे ते इतके मोठ्याने केले पाहिजे कीं, नेत्रद्वाराप्रमाणेच कर्णद्वाराने मनांत त्याचा प्रवेश व्हावा. नंतर पुस्तक मिटून ते सर्व कागदावर लिहावे. या रीतीने डोळ्यांचा आणि कानांचा उपयोग होऊन कागदावर लिहिल्याकारणाने प्रत्येक शब्द, त्यांतील अक्षरे, आणि त्याचा उच्चार यांचाही विचार करण्यास सांपडतो. असे करण्याला प्रथम फार वेळ लागेल खरा; परंतु ह्या रीतीने जे होईल ते चांगले फलदायक होईल, कच्चे राहणार नाही. आणि असे ज्ञानाने पुढे व्यासंग चालविण्यास आपणास धैर्य येऊन त्यांत जरी किती-एक त्रिंने आली तरी त्यांची दर्द आपणाला वाटणार नाही.

व्याकरण पाठ करितांना त्यांत कितीएक शब्दांचे आणि गोष्टींचे साम्य असल्यामुळे मोठी अडचण पडून मनुष्य घोंटाळ्यांत पडतो. समजा कीं, आपण एकाद्या जवाहिन्याच्या दुकानीं गेलों, आणि तेथे एका पेट्यांत दर ओळींत चार, याप्रमाणे पांच ओळी मिळून वीस छोटी घड्याळे पाहिलीं; तर जरी त्या प्रत्येकास निराळी संज्ञा असली, तरी दुसरे दिवशीं त्यांतला भेद आपणास सांगतां येणार नाही. परंतु जर आपण सतत पांच दिवसपर्यंत दररोज चार घड्याळांची बारकाईने नाहिती करून

घेण्यास त्या दुकानीं गेलों, तर दुकानदार आपणाला त्यांतला बारीक भेद सांगेल, व त्या प्रत्येकामधील गुण सांगून त्यांची एकमेकांशी तुलना करून दाखवील. नंतर अर्थात् आपणाला आदले दिवशीं जें कांहीं त्यानें सांगितलें, त्याची पुनरावृत्ति करून त्या प्रत्येकाचें नांव आणि गुणविशेष हीं ध्यानांत ठेवितां येतील. नंतर दुसरे दिवशीं दुसऱ्या चोहोविषयींही पूर्वीप्रमाणेंच करून आपण पुढें शिकलों, तर पांच दिवसांच्या अंतीं त्या सर्व घड्याळांचीं नांवें आणि गुणविशेष हे आपणास तोंडपाठ म्हणतां येतील. बरें, यापूर्वीं फक्त तीं घड्याळें वीस होतीं, आणि त्यांच्या पांच ओळी होत्या, एवढेंच आपणास सांगतां आलें असतें. असो; तर व्याकरण याच रीतीनें क्रमाक्रमानें शिकावें, म्हणजे घोंटाळा न होतां प्रत्येक गोष्ट स्पष्ट ध्यानांत येईल.

एका प्रसिद्ध ग्रंथकाराचा या पुनरावृत्तीच्या संबंधानें जो लेख आहे, त्याचा सारांश येथें देतोः—‘आपण जें शिकलों त्याची पुनरावृत्ति केल्यानें अभ्यासांत आपली खरोखर चांगली गति होईल; परंतु ती आवृत्ति पुनः पुनः केली पाहिजे, हें खूब लक्षांत ठेवावें. म्हणजे, प्रत्येक दिवशीं, आदले दिवशीं शिकलेल्या विषयांची उजळणी केली पाहिजे; दर आठवड्यास, पाठीमागच्या आठवड्यांत शिकलेल्या विषयांची आवृत्ति पुनः केली पाहिजे; आणि दर महिन्यास पाठीमागच्या महिन्यांत झालेल्या विषयांची पुनः उजळणी केली पाहिजे. याशिवाय सुट्टीच्या दिवसांत या सर्वांची पुनरावृत्ति आणखी केली पाहिजे. ‘शिनोफन् याचें चरित्र’

१ हा महाविद्वान् तत्त्ववेत्ता व योद्धा ग्रीस देशांत होऊन गेला. हाही साक्रेतिसाचाच शिष्य होता.

हा ग्रंथ शिकत असतां मीं असा नेमच केला कीं, एक अध्याय, एक भाग, तसेंच एक पुस्तक शिकल्यानंतर त्याची पुनरावृत्ति केल्याखेरीज दुसऱ्यास हात म्हणून लावावयाचाच नाही. शेवटीं या रीतीनें सर्व ग्रंथ संपविल्यावर पुनः तो मीं क्रमानें वाचला. तीन महिनेपर्यंत सतत असे श्रम मला करावे लागले; पण ही पुनरावृत्ति फारच माझ्या कामास आली. ती अशी कीं, ज्याप्रमाणें एकादें जहाज, एकवार वल्ह्याच्या जोराचा हेलकावा मिळाला म्हणजे, खलाशांनीं जरी कांहीं वेळ आपलें काम बंद ठेविलें तरी चालतांना रहात नाही, त्याप्रमाणें, जेव्हां मी एक अध्याय सोडून अगर एक भाग सोडून दुसरा शिकण्यास लागलों, तेव्हां, पूर्वीच्याची दोन वेळां आवृत्ति झालेली असल्या कारणानें पुढचा शिकण्यांत मला फारशी अडचण आली नाही. '

आतां वरील रीत आणि इतर पुष्कळ लोकांच्या अभ्यासाच्या ज्या रीती आपण पाहतों, त्यांमध्ये केवढें अंतर आहे बरें ? ते जो मार्ग क्रमीत असतात, तो सर्व धुक्यानें आच्छादित असल्यामुळें जेव्हां ते पाठीमागें पाहूं लागतात, तेव्हां त्यांस धुक्याशिवाय दुसरें काय दिसणार ? पुढें जातात तों वातावरण तर फारच अंधक असतें ! पोहोचण्याचा पल्ला फार लांब पडल्याकारणानें पुष्कळ वेळां तर आपण आहों कोठें हें सुद्धां त्यांस समजत नाही. तेव्हा अशा धुक्यामध्ये जो चालेल, त्यास फायदा कांहींच होणार नाही; कारण त्यास आपण कोठें आहों हेंच जर मुळीं माहीत नसलें, तर पाठीमागें आपण कोणकोणतीं स्थळें सोडिलीं हें तरी कोठून ठाऊक असणार ? अर्थात् नाही; मग तो विचारा बुचकळ्यांत पडेल !

(६) कंटाळा आल्यास विश्रांतीस्तव अभ्यास अगदी सोडून देऊन रिकामे न बसतां अभ्यासाचा विषय बदलीत जावा, म्हणजे विषयवैचित्र्याच्या योगाने कंटाळा नाहीसा होऊन मनास विसांवाही वाटेल. - उदाहरणार्थ, आपण बीजगणिताचा अभ्यास करावयास लागलों. आतां दोन तीन तास अभ्यास झाल्यावर आपणास कंटाळा आला असतां विश्रांतीस्तव पुस्तक टाकून देऊन आपण निजून राहिलों, तर तेंणकरून आपणाला विश्रांति होईल हें तर खरेच आहे; पण रिकामा आळशीपणांत वेळ घालविल्यानें जशी विश्रांति होते, त्याचप्रमाणें अभ्यासाच्या विषयांत फेरबदल केल्यानेंही मनास विश्रांतीच होते, अशी अनुभवाअंतीं आपली खातरी होईल. आपण बीजगणिताचें पुस्तक एकीकडे ठेवल्यावर, ' संस्कृत कवींवरचे निबंध ' वाचावयास लागलों, तर तेंणकरून मनास विसांवा झालेला पाहून आपला आपणासच अचंबा वाटेल. अथवा हें नाही तर, आपण पूर्वी वाचलेल्या ग्रंथांबद्दलच्या आपल्या अभिप्रायाचें टांचण करावयास लागावें; अथवा आपणास एकादी रचना करावयाची असेल तर तिजविषयीं मनन करावयास लागावें, अगर दुसरा एकादा विषय पहात बसावें, म्हणजे कंटाळा न येतां आपला पुष्कळ वेळ वांचेल व मनासही विश्रांति होईल यांत संशय नाही.

आपले पूर्वज दररोज सोळा तासपर्यंत अभ्यास करीत, तसेंच हल्लींचे जर्मन लोकही तितकाच वेळपर्यंत रोज अभ्यास करितात, यावरून आपणांस पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटतें. पण वर सांगितल्याप्रमाणें एका विषयाचा मनास

कंटाळा आल्यावर दुसऱ्याचा अभ्यास करूं लागणें—जेणें करून अभ्यासाचा त्रास न येऊन श्रमही झालेसे वाटत नाहीत—याशिवाय ही गोष्ट कोणाकडूनही होण्याचा अगदीं संभव नाही; आणि ह्या रीतीस अनुसरल्यानेंच महाविद्वान् लोक आपल्या एवढ्याशा मानवी आयुष्यांत इतकें ज्ञान संपादितात.

यावरून आणखीही एक गोष्ट सुचते. ती ही कीं, एकच मनुष्य अनेक निरनिराळ्या प्रकारचे हुद्दे, ज्यांमध्ये बुद्धिबळाचीच शारीरश्रमांपेक्षां विशेष गरज आहे, असे मोठ्या दक्षतेनें चालवूं शकेल; कारण त्यास पूर्वोक्त रीतीनें एकसारखा उद्योग करूनही कंटाळा येणार नाही. याप्रमाणें सर्वकाळ उद्योगी असण्याच्या संवयीनें असे पुष्कळ फायदे आहेत; पण इतकेंही करून एकाद्यास कांहींच फायदा न झाला, तर त्यास निदान एवढें तरी समाधान करून घेण्यास जागा आहे कीं, दोषास्पद जीं कृत्यें आहेत तीं करण्याकडे तरी आपलें मन जात नाही !

भाग ४.

वाचनाविषयीं.

आजपर्यंत जेवढे म्हणून विद्वान् लोक होऊन गेले, त्या सर्वांनीं लक्षपूर्वक वाचनाविषयीं परिश्रम केले आहेत. आणि खरोखर, ह्याखेरीज म्हणण्यासारखी योग्यता मनुष्यास कदापि प्राप्त होणार नाही. लॉर्ड बेकन साहेब म्हणतात, 'वाचनानें मनुष्याच्या अंगीं बहुश्रुतपणा येतो, संभाषणानें समयसूचकता येते, आणि लिहिण्याची संवय असल्यानें त्याला टाकठिकी साधते.' तेव्हां 'बहुश्रुतपणा' म्हणून जो काय ते म्हणतात, तो अनेक ग्रंथांच्या पूर्ण परिचयावाचून मनुष्यांत कधीही येणार नाही, हें उघड दिसतें. केवढाही बुद्धिमान्, कसाही नवीन कल्पना आणि युक्ति शोधून काढणारा जरी मनुष्य असला, तरी वरील अपूर्णतेची संपादनूक इतर कोणत्याही साधनानें त्याजकडून होणार नाही. आपलीं मते आणि समज निर्दोष आणि यथार्थ असे होण्यास आपणांला जुन्या काळचे इतिहास वाचून पुर्वीच्या आणि हल्लींच्या काळच्या गोष्टींचा पडताळा पाहिला पाहिजे; अंतःकरणास हिंमत आणि हुशारी येण्यासाठीं आपणांपूर्वीं होऊन गेलेल्या महात्म्यांचे जे चिरस्थायीं विचार आणि तर्क त्यांचे मार्ग राहिले आहेत, ते वाचनद्वारे आपणांस चांगले समजले पाहिजेत; तसेंच अंतःकरणाची नेहमीं नवीन कल्पना काढण्याकडे प्रवृत्ति व्हावी, निदान चांगले विचार करण्याकडे तरी त्याचा सर्वकाळ

कल असावा, म्हणून अनेक विषयांवरचे चांगले चांगले ग्रंथ आपणांलां अवश्य वाचले पाहिजेत. ज्याप्रमाणें रक्ताची वृद्धि करणारें अन्न होय, त्याचप्रमाणें मनास वाचन हें होय. जो कोणी लक्षपूर्वक ग्रंथवाचन सतत करणार नाही, त्याच्या हातून अंतःसृष्टींत म्हणजे अंतःकरणांत विशेष सुधारणा होण्याची आशाच नको. ज्याप्रमाणें साजूक अन्न मिळाल्यावांचून कोणीही मनुष्य शक्तिमान् आणि निरोगी व्हावयाचा नाही, त्याप्रमाणेंच बेकन् साहेब जो ' बहुश्रुतपणा ' म्हणतात, तो वाचनाखेरीज मनुष्यांत कधीही येणार नाही. अथवा जसें गंगानदीला मिळणारे इतर सर्व प्रवाह बंद केले असतां फक्त प्रसंगी पडणाऱ्या मेघांच्या धारांनीच ती सागरास जाऊन मिळेल हें ह्मणणें शोभत नाही, त्याप्रमाणेंच मन विचारपूर्ण होण्यास वाचनाची गरज नाही, हेंही म्हणणें रास्त नाही.

वाचनाचे वास्तविक उद्देश म्हटले तर अनेक आहेत. विद्यार्थ्यांचा उद्देश, वाचनानें आपल्या अभ्यासाच्या मेहनतीचे श्रम हलके व्हावे असा असतो. त्यानें त्याप्रमाणें केल्यानें त्यास विसांवा वाटून त्याच्या मनाला हुशारी येते. इतिहासांतील गोष्टी वाचल्यानें, लोकांस कसकशा अनेक प्रतीती घडून आल्या, तसेंच अनेक निरनिराळ्या प्रसंगीं ते कसे राहिले व कसे वागले, या सर्व गोष्टींचें त्याला ज्ञान होतें. तें कसे म्हणून त्याची समजूत पोक्त होते, मते यथार्थ होतात, आणि प्राचीन व अर्वाचीन काळच्या सर्व गोष्टी हल्लीं आपल्या देखतच घडल्याप्रमाणें त्यास भासतात. आणखी त्याचा उद्देश असा असतो कीं, अनेक प्रकारची माहिती मिळवावी, पुढच्या काळच्या लोकांकरितां ज्ञान

संपादावें, आणि गरज लागेल तेव्हां वाचलेल्या गोष्टींपैकी पुष्कळ गोष्टींची प्रमाणे आपणास उपयोगी पडावी; तसेंच ग्रंथरचनेची पद्धत साधावी, ह्यणजे गंभीर, हुशार आणि चतुर असा ग्रंथकार आपले मनोगत कोणत्या रीतीने प्रकट करितो, याचे ज्ञान व्हावें.

आतां ह्यावरून स्पष्ट ध्यानांत येईल कीं, वाचन सावकाश आणि विचारपूर्वक झाल्याखेरीज वर सांगितल्यापैकी एकही उद्देश साधणें नाहीं. पुष्कळ वेळां असे आढळण्यांत येतें कीं, जे भाराभर पुस्तके वाचतात, त्यांपैकी थोड्यांसच उपयुक्त असे ज्ञान प्राप्त होतें. घाईने वाचणाऱ्या लोकांस बहुधा जें वाचलें त्याचा पूर्वापर संबंध कळत नाहीं. एकादा मनुष्य फार सत्वर मार्गक्रमण करील, परंतु त्यास क्रमिलेल्या मार्गाची अगदी ओळख राहणार नाहीं. घाई-घाईने फक्त पुष्कळ पुस्तके वाचून टाकणारा, आणि खरा विद्वान् यांजमध्ये फार मोठी तफावत असते. कदाचित् असेही म्हणतां येईल कीं, ज्याने थोडेच ग्रंथ, पण ते चांगले लक्ष देऊन व विचारपूर्वक वाचले आहेत, त्यालाच बुद्धिविशिष्ट कार्ये करण्याची चांगली शक्ति येते. आतां या गोष्टीस कितीएक अपवाद नसतील असे आमच्याने म्हणवत नाहीं. अपवाद असतील; पण हे अपवाद तरुण विद्यार्थ्यांस अगदी लागू नाहींत. वाचनापासून उपयोग करून घेण्याची इच्छा असल्यास तें लक्षपूर्वक झालें पाहिजे. मोठ्या घाईघाईने जेवण जेवले असतां अन्नाचे पचन होऊन शरिरास त्यापासून पुष्टता कधी तरी येईल काय ? कधीही येणार नाहीं. ह्याप्रमाणेच मनुष्याची मानसिक स्थिति आहे. कोणतीही घाईची गोष्ट

म्हटली म्हणजे ती मनांत बिलकुल भरत नाही, व तिजपासून मग अर्थातच त्यास फायदाही होणें नाही.

प्राचीन काळच्या लोकांजवळ ग्रंथांचा संग्रह फार थोडा असल्यामुळे त्यांस त्यांचें परिपूर्ण ज्ञान होण्यास मोठी पंचाईत पडत असेल असें कोणी म्हणेल, तर ही भ्रांति आहे. त्या वेळेस असें असे कीं, एकादा ग्रंथ स्वतः संग्रहास ठेवण्याची कोणास इच्छा झाल्यास त्यास त्या ग्रंथाची साद्यत प्रत करून घेतल्याखेरीज दुसरा इलाजच नसे. आणि अर्थात् अशा प्रकारें जो कोणी एकाद्या पुस्तकाची नकल करी, त्यास जर पूर्वी सरस्वतीच्या प्रसादाचा कांहीं संस्कार घडला असला, तर त्या पुस्तकांतील विषय बहुतेक अंशीं समजल्याशिवाय रहात नसे. छापण्याची कला सुरू होण्यापूर्वी पुस्तकें इतकीं दुर्मिळ असत कीं, 'सिसरो'चीं भाषणें' या ग्रंथाची प्रत मागण्याकरितां फ्रान्सच्या राजानें रोम येथे वकील पाठविले होते; कारण या ग्रंथाची साद्यत प्रत त्या वेळीं सगळ्या फ्रान्स देशांत कोण्ही नव्हती! आलबर्ट नामक एका जर्मन मठाधिकाऱ्यानें अतोनात श्रम व खर्च करून आपल्या पुस्तकालयांत सर्व विषयांवरचे १५० ग्रंथ जमविले, हा लोकास मोठा अद्भुत चमत्कार वाटला. इ० स० १४९७ मध्ये विचेष्टर^२ येथील धर्माधिकाऱ्याच्या पुस्तकालयांत निर-

१ सिसरो हा प्रख्यात रोमन मुत्सद्दी मोठ्या कुलीन घराण्यांत जन्मलेला असून फार निस्पृह असा तत्ववेत्ता व वक्ता होता. रोमच्या राज्यांत बरेचडे होऊन तेथील लोकसत्तात्मक राज्यव्यवस्था मोडून गेली तेव्हां तेथील पहिला बादशाहा आगस्टस सक्षर याच्या आंढणी नांवाच्या स्नेह्याच्या आग्रहास्तव हा मारेकऱ्यांकडून मारला गेला.

२ इंग्लंड देशांत ह्याम्पशायर प्रांतांत एक शहर आहे.

निराळ्या विषयांवर १७ ग्रंथ होते; आणि एका मठांतून बैबलाची (ख्रिस्ती धर्मपुस्तकाची) एक प्रत त्याने मागून आणिली, तेव्हां त्यास, मी हा ग्रंथ अगदी खराब न करितां जशाचा तसाच आणून देईन, अशाबद्दल मोठ्या जोखमीचा एक करारनामा लिहून द्यावा लागला !

पुस्तक विकत घेणें हें काम त्या वेळीं इतकें महत्त्वाचें असे कीं, त्याकरितां मोठमोठ्या वजनदार लोकांची साक्ष घेत असत. इ० स० १३०० ह्या वर्षी ऑक्सफर्ड येथील पुस्तकालयांत फक्त थोडींशीं पुस्तकें होतीं, व तीं कदाचित् कोणी नाहींशीं करील या शंकेनें एका लहानशा पेटांत घालून मोठ्या बंदोबस्तांत ठेविलीं होतीं. इ० स० १४०० च्या आरंभीं फ्रान्स देशाच्या राजाच्या पुस्तकालयांत काय ते चारच जुने ग्रंथ असून आणखी थोड्याशा धर्मसंबंधी पोथ्या मात्र होत्या.

तेव्हां ही प्राचीनकाळची स्थिति हल्लींच्याहून किती भिन्न होती हें लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. जग हें केवढें आणि कसें आहे हें जाणण्याची कोणास इच्छा असल्यास त्याला स्वतःच चाऱ्ही दिशांकडे भटकल्याशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता; आणि सत्य तर एका मोठ्या खोल जुन्या विहिरींत लपवून ठेविल्याप्रमाणें होतें. मनुष्य मेल्यानंतर त्यास अन्य जन्म प्राप्त होतें, या मताच्या सत्यासत्यतेचा शोध करण्याकरितां लायकरगस्^१ आणि पायथागॉरस्^२ यांस हिंदुस्थान,

१ हा ग्रांस देशांताल स्पार्टा संस्थानचा कायदे करणारा प्रसिद्ध विद्वान् होता.

२ हाही एक ग्रीकच होता; गणित, तत्त्वशास्त्र इत्यादिकांत हा प्रवीण असून धर्मसंबंधी कामांतही उलाढाली करणारा होता.

इराण, आणि मिसर या देशांत प्रवास करावा लागला. सोलन आणि प्लेटो यांस ते ज्ञान प्राप्त झाले त्याकरितां त्यांस मिसर देशांत प्रवास करावा लागला. हिरॉडॉटस यानें जो इतिहास रचिला, त्याच्या माहितीकरितां त्यास देशोदेशीं हिंडावें लागले; आणि स्ट्राबो यानें जी भूगोल-विद्या लिहिली, ती स्वतःच प्रवास करून त्या माहिती-बखून लिहिली. त्या वेळीं स्वतःच पुस्तकालय असण्याची तर बहुतेक मारामारच; पण नुसती कोणाजवळ पांच सहा जरी पुस्तके असली तरी तेवढ्यावरून तो मोठा दैवान् मनुष्य असें समजत असत. पण चमत्कार पहा कीं, त्या वेळेस पुस्तकांची येवढी न्यूनता असूनही, तेव्हांच्या विद्वान् लोकांची सर हल्लींच्यांतून फारच थोड्या विद्वानांस येईल !

हल्लीं तर वाल्मीकि, कालिदास किंवा होमर यां-

१ हा ग्रीस देशातील अथेन्स संस्थानचा कायदे करणारा. हा त्या देशातील ' सात शहाणे ' म्हणून ज्यांस म्हणत, त्यांतला एक होता.

२ याला ग्रीस देशांतलियाय इतिहासकार क्षणतात, व याचे ग्रंथ अत्यंत प्रमाणभूत मानिले आहेत. हा इ० स० पूर्वी सुमारे ४७५ वर्षावर होऊन गेला.

३ हा प्रख्यात भूगोलशास्त्रवेत्ता इ० स० पूर्वी सुमारे १०० वर्षावर ग्रीस देशांत होऊन गेला. याच्या ग्रंथांपैकी एकच ग्रंथ हल्लीं प्रसिद्ध असून त्यांत असें विधान केले आहे कीं, पृथ्वीच्या जेवढ्या भागावर वस्ती होण्यासारखी आहे तो सर्व पाण्यानें वेष्टिला असून त्याच्या रुंदीच्या दुप्पट त्याची लांबी आहे.

४ हा महाविख्यात कवि इ० स० पूर्वी १००० वर्षावर ग्रीस देशांत होऊन गेला. ह्याचे अत्यंत प्रसिद्ध ग्रंथ म्हटले क्षणजे ' इलियाड ' आणि ' ओडेसी ' हे होत, व ह्यांवरूनच त्याची विशेष प्रसिद्धि आहे. हे ग्रंथ इतके उत्तम आहेत कीं, प्राचीन कालापासून आजमितीपर्यंत त्यांची कीर्ति आहे तशीच कायम आहे.

सारखा कवि, अथवा थ्युसीडैडीज ह्यासारखा इतिहासकार एकही दिसत नाही; व पुढेही तसे लोक कोणी निपजतील किंवा नाही, याविषयी संशयच आहे ! तसेच डिमॉस्थेनिस् याने शत्रूच्या कारस्थानाविषयी आपल्या सर्व देशबांधवांची अंतःकरणे जेणेकरून एकदम खवळून टाकिली, अशा प्रकारचे वक्तृत्वही हल्लीं आम्हांमध्ये नाही. ते लोक चित्रविद्येत व शिल्पशास्त्रांतही हल्लींच्या लोकांहून निष्णात होते. त्यांजवळ पुस्तके थोडींच असत, तेव्हां हा मोठा चमत्कार नव्हे काय ? परंतु पुस्तके थोडीं असलीं म्हणून काय झाले ? ते तीं पुष्कळ लक्ष लावून अनेक वेळां वाचीत असत; व असें केल्यानें अध्ययन केलेल्या पुस्तकांचे त्यांस चांगले ज्ञान होऊन त्यापासून स्वतःचे ज्ञान त्यांस वृद्धिंगत करितां येत असे. परंतु आमचा हल्लींचा क्रम किती विलक्षण आहे बरे ? आम्ही वाचतांना रीत आणि हित यांजकडे मुळींच लक्ष देत नाही असें लक्षांत घ्याव !

बीभत्स पुस्तकांविषयी जपावे.—कितीएक लोकांनीं आपली बुद्धि अशा प्रकारचे ग्रंथ करण्यांत खर्चिली आहे कीं, जे ग्रंथ वाचले असतां हजारों लोकांचीं मनें बिघडलीं जाऊन त्यांची प्रवृत्ति निंद्य मार्गाकडे झाल्याशिवाय राहूंच नये. जगामध्ये अशा प्रकारचीं पुस्तके थोडीं-थोडकीं नाहीत. जरी प्रत्येक मनुष्याला विचारांतर्ती सदाचरण आणि दुराचरण यांतला भेद सहज कळण्याजोगा आहे, तरी मन हे स्वभावतः इतके चंचल

१ हा प्रख्यात इतिहासकार इ० स० पूर्वी सुमारे ४०० वर्षांवर आस देशांत होऊन गेला.

आहे कीं, सदसद्विचारापर्यंत त्याची मजल पोहोचण्याच्या पूर्वीच अनेक प्रकारच्या मोहपाशांत तें सहज सांपडून जातें. आणि विशेषकरून जेव्हां एकादा मनुष्य, आपली विशाल बुद्धि केवळ दुष्कर्मांतच धुमाळी उडविण्याकरितां नव्हे, तर जो त्या कर्मांचा मार्ग तो हरप्रयत्नानें भूषित करून त्यांतील कांटेकुटे झांकण्याकरितां खर्चितो—कीं ज्या मार्गानें मनुष्य यमाच्याच दाढेंत खास सांपडावयाचा—तेव्हां तर पापवासना जशी उत्संखळ होते, तशी दुसऱ्या कोणत्याही वेळीं होत नसेल. सर्वास, त्यांत विशेषकरून तरुण लोकांस, आमचें मनःपूर्वक सांगणें हेंच आहे कीं, त्यांनीं अशा प्रकारच्या एकाही पुस्तकाचा विटाळ करून घेऊं नये. त्याच्या योगानें अंतःकरणास जो कलंक लागेल तो कधींही दूर व्हावयाचा नाही !

आतां हें खरें कीं, कितीएक गोष्टींचें ज्ञान इतर कोठेही होण्यासारखें नसून तें अशा ग्रंथांपासून होण्यासारखें असेल. पण ज्याप्रमाणें ज्वालामुखी पर्वतांतून अग्नि, धातु इत्यादि पदार्थांचा वर्षाव होत असतां त्या गोष्टींचा अनुभव इतर कोठे होणें नाहीं म्हणून त्याकरितां तेथें जाणें, त्याप्रमाणेंच हें होय ! अशा ग्रंथांतून कितीएक स्थळें उत्तम असतात, परंतु त्यांचा थांग लागण्याला अपरंपार निबिड अंधकारामध्यें मार्ग कंठावा लागतो !

जर एकादा मनुष्य आपणास रंजविण्याकारतां मोठे श्रम करून नानाप्रकारच्या इकडच्या तिकडच्या मनोवैधक गोष्टी सांगतांना त्यांतच अतिशय भयंकर आणि अक्राळविक्राळ पदार्थांचें, आणि मनांत धास्ती उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टींचें वर्णन करील, त त्यांनें आपल्या

मनोरंजनाकरितां केलेल्या श्रमांच्या इष्ट फलापेक्षां त्यांतील भीतिदायक गोष्टींचा जो आपल्या मनावर अंमल बसेल, त्याचें अनिष्ट फल अधिक होऊन त्या मनुष्याचे श्रम निरर्थकसे होणार नाहीत काय ? एकाद्या ग्रंथांत कांहीं ठिकाणीं उत्तम प्रकारचे विचार, अगर कवितेची मनास मोहून टाकणारी एकादी लंकेर झोंकून दिली असल्यानें मनुष्य त्याच्या नादास भरून तो वाचावयास लागला असतां जर त्या ग्रंथांतील पुष्कळ वाईट गोष्टींनीं त्या वाचणाराचें अंतःकरण निंद्य मार्गाकडे वळेल, तर त्या ग्रंथकर्त्यास जगाचा हितकर्ता ह्मणतां येईल काय ? त्याची बुद्धि जरी मोठी लोकविलक्षण असली तरी त्याला ती भूषणीभूत होत नाही; तर त्या बुद्धीची योजना सन्मार्गाकडे झाली तरच ती त्याला भूषणप्रद होते. हें सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, जरी कितीएक बीभत्स ग्रंथकारांच्या फक्त अचाट बुद्धिशक्तीच्या सद्दीनेच कांहीं काळपर्यंत त्यांच्या कीर्तीचा गाडा ढकडत जातो, तरी हा लोकभ्रम कालांतरेंकरून नाहीसा होऊन, खरें तत्त्वं लोकांस कळून ते त्यास हळूहळू कीर्तिपदावरून झुगारून देण्याच्या प्रयत्नास लागतात !

इंग्लिश कवि बायरन् ह्याला वाग्देवता इतकी प्रसन्न होती कीं, तो कांहीं काळपर्यंत काव्याधिदेवतेच्या मंदिराचा नायक होऊन बसला; परंतु त्याच्या कवितेंत इतका विचकटपणा आहे कीं, त्याच्या ग्रंथांतून एकच

१ हा विख्यात कवि (इ० स० १७८८-१८२४) इंग्लंडांत होऊन गेला. हा अतिशय बुद्धिमान् असून यानें अत्यंत रसभरित काव्यें केलीं आहेत. परंतु बीभत्सपणा हा दोष त्यांत असल्यामुळे पुष्कळ लोकांस त्याचा तिटकारा आहे.

पृष्ठ निवडून काढून, तें वाचल्यापासून तरुण मनुष्याचें किती अहित होणार आहे याचा विचार केला असतां त्यापेक्षां त्याच्या सगळ्या ग्रंथांपासून जें इष्ट झालें आहे, तें सुद्धां जास्त नाहीं असें दिसेल ! आणि म्हणूनच आतां पुष्कळ सुज्ञ जनांस त्याच्या ग्रंथांचा इतका तिटकारा येत चालला आहे कीं, थोड्याच काळांत कोणत्याही समंजस मनुष्याच्या पुस्तकालयांत त्यांस थारा मिळावयाचा नाहीं ! जगावर ही परमेश्वराची कृपाच समजली पाहिजे कीं, जेवढे म्हणून वाईट, तेवढ्याविषयीं लवकरच लोकांची खातरी होऊन, त्याचें वारें सुद्धां कोणी घेईनासें होतें.

संस्कृत भाषेंत जयदेव कविकृत ' गीतगोविंद ' नामें- करून एक ग्रंथ आहे. त्याची लिहिण्याची धर्ती सुंदर व रचना तालशुद्ध असून भाषेंत पराकाष्ठेचें माधुर्य व कवीची कल्पनाशक्ति अचाट आहे. ' जरी ग्रंथ असा उत्तम आहे, तरी नीतीचा अंश त्यामध्ये फार कमी आहे. साधारण मनुष्याची तर कथा काय ? परंतु केवळ विवेकबुद्धीनें चालणारा जरी असला, तरी त्यानें हा ग्रंथ दोन तीनदां वाचला असतां त्याची बुद्धि फिरून तोही कुमार्गी वळेल. अशी गोष्ट सांगतात कीं, जयदेव या अष्टपद्या गात असतां समोर विष्णूची मूर्ति उभी होती, त्या मूर्तीस देखील वरील गोष्टीचा प्रत्यय येऊन, तिनें जयदेवास आतां पुरे कर असें सांगितलें; आणि आजपासून हा ग्रंथ कोणीं संपूर्ण वाचूं नये, जो वाचील त्याची प्रिय पत्नी थोडक्याच काळांत मरेल, असा शाप दिला. हा विष्णूचा शाप तर नसेल, पण खास कोणीं लोकहि-

तेचलूनें, त्या ग्रंथापासून काय परिणाम होतील हें पूर्वीच ध्यानांत आणून, कोणी तो वाचण्याच्या भरीस पडूं नये म्हणून ही तजवीज केली असावी.' असो, तर अशा बड्या बड्या मंडळींच्या श्रमाच्या आणि बुद्धिकौशल्याच्या कृतींची अशी अवस्था व्हावी ही मोठी दुःखाची गोष्ट नव्हे काय ?

पण एवढ्यांनच झालें असें नाहीं; तर ज्याप्रमाणें सर्व लहान मोठे, सज्जन आणि दुर्जन, कुमार्गाचें आचरण करणारे, आणि अनेक प्रकारच्या लबाडया व लोकांचे घातपात करूनही स्वतः साव म्हणून मिशांना पीळ भरणारे, आणि एकूण एक सर्व इतर लोक, ह्यांस आपआपल्या इहलोकींच्या सर्व कृत्यांबद्दल अंती परमेश्वरापाशीं झाडा घावा लागेल, त्याचप्रमाणें धर्माची निंदा करून लोकांचा त्यावरचा विश्वास उडविण्याकरितां, आणि अनेक प्रकारच्या निंद्य कृत्यांतील चैनीचें आणि धुमाकुळीचें वर्णन मोठें रसभरित करण्याकरितां, आणि लोकांस फक्त गंमतच वाटावी याकरितां आपली अचाट बुद्धि आणि अकटोविकट शक्ति खर्च करणाऱ्या सर्व लोकांसही, आपण आपल्या अलभ्य जन्माचें आणि जीविताचें काय सार्थक्य केलें, याबद्दल परमेश्वरापाशीं शेवटीं पूर्णपणें जबाब घावा लागेल !

१ सर वॉल्टर स्कॉट् सारख्याशीं टक्कर मारणारा कवि बायरन्, तसेंच ' गीतगोविंदा ' सारख्या काव्याचा कर्ता प्रसिद्ध कवि जयदेव, अशा मोठमोठयांच्या विरुद्ध लिहिण्याचें साहस आम्हीं केलें, म्हणून पुष्कळ लोक कदाचित् आमच्यावर क्रुद्ध होतील; तथापि लोकापवादास भिऊन असत्यतेचा अगर मुग्धपणाचा दोष पदरीं न घेतां जें यथार्थ वाटेल तेंच सांगितलें पाहिजे असें सर्व विचारी लोक कबूल करितील.

परंतु असल्या प्रकारची, त्यांत विशेषेकरून करमणुकीकरितां रचलेलीं पुस्तके वाचणे अवश्य नाही काय ? असे कोणी म्हणेल, तर त्याचे उत्तर असे आहे कीं, जिभेस गोड मात्र लागणारे, परंतु शरीर सशक्त करण्यास ज्यांचा कांहींच उपयोग नसून, ज्यांचे पुष्कळ सेवन केले असतां शरिरास जडत्व मात्र येणार, असे कांहीं पदार्थ आहेत, ते खाण्याची जितकी आवश्यकता आहे, तितकीच असलीं पुस्तके वाचण्याचीही आवश्यकता आहे ! आतां जगांत असल्या पुस्तकांखेरीज दुसऱ्या प्रकारचीं पुस्तकेच नसतीं तर मात्र गोष्ट निराळी होती. परंतु कल्पित कादंबऱ्या वगैरे पुस्तके वाचण्याच्या अतिशय नादास भरून गेलेल्या बहुतेक लोकांनीं विशेष महत्त्वाच्या पुस्तकांस हातही लाविलेला नसतो, असे सुद्धां दृष्टोत्पत्तीस येते ! आतां अशा प्रकारचीं पुस्तके वाचणेच तर, वास्तविक महत्त्वाचीं—कीं ज्यांमध्ये मनुष्याच्या खऱ्या स्थितीचे अनेक प्रकारांनीं वर्णन केलेले असते—अशीं पुस्तके वाचून त्यांतील ज्ञानामृत प्राशन केल्यानंतर कल्पित वगैरे पुस्तके हवीं तर वाचावयास लागावें.

कोणते पुस्तक वाचावे आणि कोणते न वाचावे हे आपणास कसे समजेल ?—हा प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. कारण कांहीं पुस्तके अशीं आहेत कीं, तीं वाचल्यापासून कांहींच फायदा होणार नाही; व दुसरीं किती-एक अशीं आहेत कीं, तीं वाचल्यापासून वाचणाराचे निखालसपणे नुकसान झाल्यावांचून राहणारच नाही; कां तर ज्याप्रमाणे आपण संगत धरलेल्या लोकांच्या गुण-वगुणांची आपणावर छाया पडते, त्याप्रमाणेच वाचलेल्या

पुस्तकांपासूनही मनाची एक निराळ्याच प्रकारची स्थिति होते. वर्तमानकाळीं प्रसिद्ध होणाऱ्या एकाद्या पुस्तकाविषयी तर कोणी शिफारसही केली, तरी तें प्रथम आपण सर्व वाचण्याच्या भरीसच पडूं नये; कारण कीं जसें भरलेल्या भांड्यांतील दूध एक पेलाभरच प्याल्यानें आपणास सगळ्या भांड्याची परीक्षा तेव्हांच करितां येईल, त्याचप्रमाणें एकादें पुस्तक आणून त्याचा एकच भाग वाचून पाहिल्याबरोबर तें चांगलें अगर वाईट ह्याचा निर्णय करण्याला आपणाला काय उशीर आहे? कोणी व्यासंगी पुरुष म्हणतो, 'प्रत्येक मनुष्य आपल्या बुद्धीला जें योग्य दिसेल तें लिहून प्रसिद्ध करित असतो; परंतु माझ्या थोड्याशा वेळांत मला तें सर्व अवलोकन करण्याला अवकाश नाही. जेव्हां मी वाचावयास लागतो, तेव्हां त्यापासून फायदा व्हावा, ही माझी मोठी इच्छा असते; परंतु कांहीं पुस्तकें तर अशी आहेत कीं, त्यांचें नुसतें स्वरूपच अगर उद्देशच मनांत आणिला ह्मणजे तीं मनुष्याच्या अहितास कारण होणारी आहेत असें दिसून येतें! मग अर्थातच तीं वाचल्यापासून त्यास फायदा होण्याची तर गोष्टच बोलावयास नको! कोणीही मनुष्य, मला असलीं पुस्तकें वाचलींच पाहिजेत, असें म्हणणार नाहीं अशी माझी खातरी आहे. तथापि 'दोन आणि दोन मिळून पांच होतात' असें सिद्ध करण्याकरितां जर कोणी मोठें पांडित्य करण्याला मजकडे येईल, तर अशा मनुष्याशीं झगडण्यावांचून माझे कांहीं खोळंबलें नाहीं!' असो; पण यापेक्षांही दुसरा एक सुलभ असा मार्ग आहे; तो हा कीं, ज्या प्रकारें आपण औषध घेतों तोच प्रकार पुस्तक वाच-

प्याविषयीही असावा; म्हणजे त्याची प्रचीत पाहून त्याच्या गुणावगुणांविषयी लोकांनी परीक्षा करून सोडल्याशिवाय आपण त्याची गोष्टच बोद्धे नये. ज्यांना 'सर्वमान्य' अशी संज्ञा प्राप्त झाली आहे—की ज्यांच्या योग्यते-विषयी तिळप्रायही संशय अगर मतभेद पडावयाचा नाही—अशीं पुस्तके पुष्कळ आहेत. तशांत जगांतील सर्वच पुस्तके कोणाच्याने वाचवतील असेही नाही; व तसे करितां येते तर त्यापासून फायदाही थोडाच झाला असता.

हळकट किंवा ज्यांत गुण ह्मटले तर 'खंडीत पाव-रती' इतकेच आहेत, असाही ग्रंथ वाचण्याची जरूर ठेवू नये. आपल्या ग्रंथांत शेवटी शेवटी बहार दिसण्या-करितां ग्रंथकार कदाचित् आपले चांगले चांगले विचार ग्रंथाच्या शेवटी प्रदर्शित करून एकंदरीने ग्रंथाचा शेवट गोड करण्याचा प्रयत्न करील; परंतु मध्यंतरी मनास आल्हाद देणारे एकही स्थळ न दाख-वितां जर तो आपणास रखरखीत वाळवंटासारखा ओसाड मार्ग कंठावयास लावील, तर तो ग्रंथकार बुद्धीच्या संबधाने कमकुवत समजला पाहिजे. अशाचे ग्रंथ वाच-ण्यापेक्षा दुसरे हवे तितके चांगले सांपडतील !

वाचण्यास कसा आरंभ करावा ह्याविषयी.—ग्रंथ हातांत घेतल्यावर त्या ग्रंथाचे मुखपत्र काढून तो कोणी केला, त्याचा कर्ता कोठचा राहणारा, त्याविषयी आपणास काय माहिती आहे, हे पहावे. तसेच तो कोठे आणि कोणी छापून प्रसिद्ध केला, या गृहस्थाने केलेल्या पुस्तकांचे साधारण स्वरूप कसे असते, व विद्यमान ग्रंथाविषयी आपणास कांहीं माहिती आहे किंवा नाही,

हैं सर्व लक्षांत आणावें. नंतर प्रस्तावना वाचून ग्रंथ-कर्त्याचा झोंक कोणत्या प्रकारचा आहे, त्याचें स्वतः-विषयी आणि स्वतःच्या ग्रंथाविषयी काय लक्षणें आहे, आणि लोकांत आपल्या कृतीची लक्ष्कारणी करण्याला त्याला काय कारण झालें, याचा विचार करावा. मग अनुक्रमणिकेकडे वळून ग्रंथाच्या विषयाचा मुख्य भाग कोणता आहे तें पाहून, त्या ग्रंथाचें साधारण स्वरूप मनांत आणावें. नंतर एखादा भाग काढावा, आणि कर्त्याने त्याचे पोटभाग कसे केले आहेत व त्यांत कसे प्रतिपादन केले आहे, हें पहावें. हें झाल्यानंतर जर पुढें जास्त चिकित्सा करण्याची तूर्त जरूर नाही असें दिसेल, तर ज्या ठिकाणी एखाद्या मोठ्या विषयाची चर्चा केली असेल तिथे वळून तें प्रकरण समग्र वाचावें. असें केल्यानंतर ग्रंथकर्त्याचे श्रम आणि बुद्धीची करामत यांचा कितपत उपयोग झाला आहे हें पहावें. याप्रमाणें थोडीशी कसोटी पाहिल्यानंतर जर ग्रंथकर्ता व्यर्थ पांडि-त्याचा डौल घालणारा आणि वरवर बुद्धीचा आहे असें दिसेल, तर त्याचा तो ग्रंथ वाचण्यांत व्यर्थ श्रम करून वेळ घालवूं नये. त्यापासून फायदा झालाच तर उगीच थोडा होईल, हें जाणून तो सोडून द्यावा. परंतु जर ग्रंथ चांगला वाचनीय दिसेल, तर फिरून अनुक्रम-णिकेकडे वळवें, आणि तींतील प्रत्येक भागाचा विषय नीट लक्षांत आणावा. नंतर पुस्तक मिटावें, आणि त्याचें साधारण स्वरूप पूर्णपणें आपल्या ध्यानांत आलें कीं नाही तें पहावें. ह्याप्रमाणें त्या ग्रंथाचा सर्व न-काशा आपल्या मनावर पूर्णपणें उतरल्यावर अनुक्रम-

णिकेमध्ये पहिल्या भागाचा जो विषय सांगितला असेल, तो स्पष्ट मनांत आणून वाचनास आरंभ करावा. प्रत्येक वाक्य वाचल्यानंतर, हें आपणाला समजलें काय ? यांतील सिद्धांत खरा, महत्त्वाचा अगर मुद्देशीर आहे काय ? तसेंच यांत कांहीं ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे काय ? याचा विचार करीत जावा. प्रत्येक कलम संपल्यानंतरही असेंच करावें. कोणत्याही कलमाचा सारांश मनांत आल्या-खेरीज पुढें वाचावयास लागूं नये. याप्रमाणें सगळा भाग संपल्यावर, यांत कोणती गोष्ट तडीस नेण्याचा ग्रंथकाराचा उद्देश होता, व त्याप्रमाणें वास्तविक त्याच्या हातून ती गोष्ट किती सिद्धीस गेली, हें पहावें. वाचतांना, पुस्तक आपलें स्वतःचें असल्यास, अगर त्याच्या मालकाची मनाई नसल्यास, पुस्तकाच्या समासावर लांकडी पेन्सिलीनें प्रत्येक कलमाचें किंवा एकाद्या वाक्याचें स्वरूप काय आहे, याबद्दल खुणा करीत जाव्या. ही गोष्ट स्पष्टपणें ध्यानांत येण्यासाठीं उदाहरणार्थ कांहीं खुणा पुढें दाखविल्या आहेत. ह्या किंवा असल्या दुसऱ्या प्रकारच्या खुणांनींही कार्य होणारें आहे:—

खुणा.

त्यांचें स्पष्टीकरण.

ह्या कलमांत, ह्या भागामध्ये जी गोष्ट सिद्ध करावयाची तींतील मुख्य सिद्धांत, किंवा त्यांतील एक आहे.

हा अभिप्राय खरा आहे; आणि यावर जास्त चर्चा करितां येऊन तो अधिक सर्वत्र लागू पडण्यासारखा आहे.

अ

- हा व्यवहारांत एकंदर लागू करूं गेल्यास,
 अनुभवशीर गोष्टींनी सिद्ध होणार नाही;
 करितां खोटाच समजला पाहिजे.
- स ॥ संशययुक्त, खात्रीलायक नव्हे.
- च ॥ चांगलें; उदाहरणांनी सिद्धतेस विशेष बळकटी
 आणणारें.
- वा ॥ वाईट; उदाहरणांनी सिद्ध होण्याजोगें नव्हे.
- ग ॥ अप्रासंगिक; गाळलें असतें तर बरें होतें.
- ० ॥ द्विरुक्ति; ग्रंथकर्ता फेऱ्यांत पडला.
- ७ ॥ योग्य स्थळीं योजना केली नाही.
- म ॥ मनोहर.
- ५ ॥ मनास तिटकारा आणणारें.

असल्या खुणा हव्या तितक्या जास्त वाढवितां येतील. पण वर सांगितल्या आहेत तेवढ्यांनी बहुतेक निर्वाह होईल, असें आम्हांस वाटतें. शिवाय याच लागू करण्याचीही आवश्यकता आहे असें नाहीच; कारण प्रत्येकाला स्वतःस सोईकर अशा नवीन खुणा शोधून काढितां येतील. पण खुणांच्या स्पष्टीकरणांत घोंटाळा मात्र न होण्याविषयी जपलें पाहिजे.

आतां वरील रीतीनें वाचनास पुष्कळ वेळ लागून तें फार थोडें होईल हें आम्ही कबूल करितों. पण थोडें झाले तरी तें फार महत्त्वाचें होणार नाही काय? निःसंशय होईल. या प्रकारें वाचलेल्या एकाच पुस्तकाचें श्रेय घाईनें वाचलेल्या दहा पुस्तकांपेक्षां खचीत जास्त आहे. या रीतीचें अवलंबन झाले म्हणजे वाचलेल्या प्रत्येक गोष्टीचा विचार करणें, तींतील खऱ्या-

खोव्याची परीक्षा वगैरे करणें हें वाचणाऱ्यास अवश्य पडून त्याच्या मनांत जे विचार येतील, ते त्याचे स्वतः-चेच जसे काय, याप्रमाणें अगदीं दृढ होतील. जें वाचलें तें आपल्या पदरांत पाडून घेण्याला पाहिल्यानें एक मुख्य गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे; ती ही कीं, वाचतांना प्रत्येक गोष्टीचें मनन करून, सर्व पुस्तक वाचल्यानंतर त्यांतील एकंदर सारांश मनांत आणिला पाहिजे.

पुस्तक वाचल्यानंतर त्यांतील विषय दुसऱ्यास तोंडानें सांगणें हेही फार उपयोगाचें आहे; कारण तसें केल्यानें जें वाचावें तें आपल्या मनांत जास्त चांगलें गढून जातें. तसेंच जें वाचलें त्याची पुनरावृत्ति करण्याकडेही थोडा वेळ दिला पाहिजे. मोठमोठ्या विद्वानांचें असें मत आहे कीं, वाचनाकडे जो वेळ लावावयाचा त्या-पैकी निदान पाव हिस्सा तरी वाचलेल्याची पुनरावृत्ति करण्याकडे खर्च केला पाहिजे.

वाचतांना आणखी एक काम अवश्य केलें पाहिजे; तें वाचलेल्या विषयांचें वर्गीकरण हें होय. आपण जें वाचतों त्यापैकी थोडाच अंश आपल्या ध्यानांत राहतो; तसेंच, पुस्तक वाचतांना जे विचार आपल्या मनांत येतात, ते सर्व राखून ठेवण्याची आपल्या अंगी शक्ति नाहीं. म्हणून वाचन चाललें असतां ज्या ज्या गोष्टी आपणास उपयुक्त अशा वाटतील, त्यांचे विल्हेवारीनें वर्ग करावे. तें केलें पाहिजे त्या वेळेस आपणास वाचलेल्यापैकी हवी ती गोष्ट, कोणत्या पुस्तकांत व त्याच्या कोणत्या पानांत आहे हें सर्व सहज पाहतां येईल. उदाहरण, आपण 'निबंधमाला' वाचीत असतां

तीत इंग्रजी भाषेवरील निबंधांतील जॉन्सन्च्या ग्रंथांची जी हकीकत दिली आहे ती फार चांगली आहे असे आपणास वाटले तर आपण 'ज' या अक्षराखाली असे लिहावे:—

जॉन्सन्—त्याचे ग्रंथ—'निबंधमाला' अंक (अमुक) पृष्ठ (अमुक). अथवा आपण ' शिकंदर बादशाहाचे चरित्र ' वाचीत असतां शिकंदराच्या मातृभक्तीची गोष्ट ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे असे आपणास वाटले तर, आपण ' श ' या अक्षराखाली पुढे लिहिल्याप्रमाणे लिहावे:—शिकंदर—त्याची मातृभक्ति—' शिकंदर बादशाहाचे चरित्र ' पृष्ठ (अमुक) इ०. या योगाने आणखी एक मोठा फायदा हा आहे की, वाचतांना जे आपणांस ध्यानांत ठेवावेसे वाटते ते सर्व उतरून घेण्याची मेहनत वांचते.

आतां वाचनाचे आणखी तीन प्रकारचे जे फार महत्त्वाचे उद्देश आम्हांला दिसतात, त्यांविषयी लिहून हे प्रकरण पुरे करितों.

(१) वाचनाने लिहिण्याची पद्धति साधते.—कल्पना करूं की, आपणाला प्रौढ, सुबोध आणि सुंदर अशा पद्धतीने लिहिण्याची हौस आहे, तर आपण ' अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह ' किंवा त्यासारखी दुसरी पुस्तके कांहीं महिने वाचल्यानंतर आपणास तसे करितां येईल. तसेच आपली वाक्यरचना केवळ सरळ व बाळबोध व्हावी अशी आपणास आवड असल्यास ' मधु-मक्षिके ' सारखी पुस्तके दहा बारादां वाचल्यावर आपणास तशी रचना करितां येईल. मनुष्यसृष्टीचा हा एक सर्वसाधारण नियम आहे की, ज्या लोकांशी आपला परिचय असतो—मग तो त्यांशी बोलण्याच्या संबंधाने

असो, अथवा त्यांच्या लिहिण्याच्या संबधानें असो—त्यांचे गुण आपल्यास न कळत आपणाला तेव्हांच लागून जातात; आणि म्हणूनच चांगल्या ग्रंथकारांचे ग्रंथ वाचण्याचें येवढें महत्त्व मानिलें आहे. कारण ते वाचल्यापासून आपल्या मनावर चांगल्या गोष्टींचा ठसा बसतो; तसेंच इतर सर्व गोष्टीपेक्षां वाचनानेंच बहुतेक अंशीं मनुष्याचे विचार व तर्क विशेष प्रकारचे होतात.

(२) वाचनानें मनुष्याचें ज्ञान वृद्धि पावतें.— हा वाचनाचा अत्यंत महत्त्वाचा उद्देश आहे. आपण जगामध्ये प्रथम जेव्हां संचार करितों, तेव्हां त्यांतील सर्व गोष्टींविषयीं अगदींच अज्ञानी असतो; आणि प्राचीन व अर्वाचीन काळच्या लोकांचे वृत्तांत आणि त्यांच्या अनुभविक गोष्टीं वगैरे आपणास माहित होण्यास वाचनावांचून दुसरा मार्गच नाही. मनुष्याचा जातिस्वभाव हा सर्व ठिकाणीं आणि सर्व काळीं एकसारखाच असतो. त्याच्या मूळप्रकृतीचे आणि बुद्धीचे नियम हे कधींच पालटत नाहीत. आणि याच कारणास्तव, ज्याप्रमाणें हजारों वर्षे वांचून इतर कोणत्याही साधनाशिवाय फक्त आपल्या स्वतःच्याच अनुभवानें आपणास जितकें ज्ञान आणि विचारशक्ति अंगीं आणतां आली असती, तितकीच आपल्याला आपल्या येवढ्याशा आयुष्यांत वाचनद्वारे प्राप्त करून घेतां येते. ग्रंथावलोकनापासून दोन तासांत जें ज्ञान होतें, तेंच जर कोणी स्वतःच ह्या साधनाव्यतिरिक्त प्राप्त करूं पाहील, तर तो शेंकडों वर्षेपर्यंत जरी समुद्रोल्लंघन आणि देशपर्यटन करीत फिरला तरी त्यास तें प्राप्त होणार नाही. कोणी विद्वान् म्हणतो, 'पुस्तकावांचून ईश्वर दिसत

नाहीं, न्याय कळत नाही, पदार्थविज्ञानाची अभिवृद्धि होत नाही, तत्त्वशास्त्र पंगु राहते, भाषा विस्तृत होत नाही, आणि सर्व गोष्टी अज्ञानांधकारांत गुप्त राहतात.'

(३) वाचनापासून आपल्या अंतःकरणांतील उमेदींस उत्तेजन येते.—चांगल्या ग्रंथकाराचा ग्रंथ आपण लक्षपूर्वक वाचला असता त्यांतील गोष्टींचा आपल्या मनावर संस्कार झाल्याशिवाय राहणार नाही. ज्या मनुष्यानें एकादा ग्रंथ वाचून त्याजरून कोणा मनुष्याच्या लोकोत्तर कृतींचा पूर्वापर विचार केला आहे, त्याच्या मनास जर त्यापासून द्रव आणि उत्तेजन येणार नाही, आणि आपण उद्योग करून एकादें कार्य थोडेंबहुत तरी शेवटास नेऊं असें त्यास वाटणार नाही, तर त्याला विद्याभ्यासापासून प्राप्त होणाऱ्या सुखाची कांहींच रुचि कळली नाही, व त्यापासून सर्व आयुष्यभर आपल्या अंतःकरणांत जो आनंदोदकाचा सागर उचंबळतो, त्याची त्याला बिलकूल माहितीच नाही असें म्हटलें पाहिजे !

भाग ५.

सत्कालक्षेप.

प्रस्तुत पुस्तकांत ज्या विषयांच्या संबंधानें आतांपर्यंत आम्हीं लिहिलें, व पुढें ज्याविषयीं लिहूं, त्या सर्वांमध्ये विद्यमान विषयासारखा कठीण कोणताही विषय नाही. मनुष्याच्या आयुष्याच्या संबंधानें काळाचा क्षणभंगुरपणा आणि चापल्य यांविषयीं हव्या तितक्या लांबलचक गोष्टी सांगतां येतील; परंतु त्याचा व्यय चांगल्या रीतीनें कसा करावा, याविषयीं नियम करणें अवघड आहे. हेही असो; पण काळाचा होईल तितका सद् व्यय करण्याविषयीं मनुष्याचें मन वळवून, तशा प्रकारचा निश्चय त्याच्यानें होईल, अशी तजवीज करणें हें तर फारच कठीण आहे. कृपण मनुष्य धनवान् होतो, तो त्याचें उत्पन्न मोठें असतें ह्मणून होत नाही, तर तो मोठ्या काळजीनें द्रव्य जमवितो, आणि फारच सावधागिरीनें तें खर्चितो, ह्मणून होतो, असें आपल्या वेळाच्या संबंधानें आपलीं वडील माणसें व शिक्षक आपणांस लहानपणीं नेहमीं सांगत असतात. पण या सांगण्याची खरी किंमत बहुतकरून आपणांस योग्य वेळीं न कळतां, जसजशी आपल्या अंगांतील कुवत जाऊन आपण परवश व्हावयास लागतो, तसतशी कळू लागते. परंतु अशा वेळेस हें कळू लागणें केवळ 'वरातीपाठीमागून घोडें' याप्रमाणें होय. कितीएक लोकांचा इतर सर्व वस्तूंचा खर्च बेताबाताचा व काटकसरीचा असून त्यांचें उत्तम धन जी वेळ, ती ते हवी तशी खर्च करितात, ही मोठी दुःखाची आणि विलक्षण गोष्ट आहे !

असो; आतां प्रथम हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, आपणास इहजन्मी ज्या ज्या गोष्टी करावयाच्या असतात, त्यांच्या वाढ्यास आपल्या आयुष्यांतील फारच थोडा वेळ येईल. म्हणून प्रत्येक दिवसाच्या आरंभी, आज आपणास रात्री निजावयाच्या पूर्वी कोणकोणतीं कामें कोठपर्यंत करावयाचीं आहेत हें पहावें; आणि असें केल्यावर मग वेळ फुकट जाऊं न देतां आपला बेत सिद्धीस नेण्याच्या उद्योगास तत्काळ लागावें. प्रत्येक दिवसाच्या शेवटीं त्या दिवशीं केलेल्या कामांचा पूर्णपणें विचार करून, केवळ उत्तम न्यायाधिशप्रमाणें, आपण आपल्या सकाळच्या बेताप्रमाणें कितपत वागलों, हें निःपक्षपातानें पहावें. या गोष्टीच्या संबधानें, ख्रिस्ती शकाच्या दुसऱ्या शतकांतील एका तत्त्ववेत्त्याच्या पुढील किंचित् विनोदपर अशा गोष्टीपासून पुष्कळ बोध घेण्यासारखा आहे:—‘ त्या मुलांचे जेवणाची तयारी झाल्यावर त्यांचे गुरु, त्या प्रत्येक मुलानें सूर्योदयापासून आपला वेळ कोणत्या कामाकडे खर्चिला याविषयी चौकशी करितात. त्यांपैकीं कांहींजण सांगतात कीं, अमुक दोन मुलांत वाद झाल्याकारणानें आह्मांस त्यांमध्ये मध्यस्थ निवडल्यावरून आह्मी त्यांचा वाद मिटवून त्यांचें सख्य करून दिलें. कांहीं ह्मणतात, आह्मी आपल्या आईबापांनीं सांगितलेलीं कामें केलीं; आणि कांहीं सांगतात कीं, आह्मी आपल्या उद्योगाच्या बळानें कांहीं नवीन शोध केला. अशा प्रकारें प्रत्येकजण कांहीं ना कांहीं तरी उद्योग करतोच; पण जर कोणी आपल्या वेळाचें कांहींच सार्थ-

क्य केलें नाहीं असें दृष्टोत्पत्तीस आलें, तर त्यास लागलाच त्या मेळ्यांतून काढून कामास लावितात, आणि बाकीचे जेवावयास बसतात. '

(१) झोंप.—ही वाढविण्यासारखें दुसरें कांहींच सोपें नाहीं. ती वाढवितां वाढवितां इतकी वाढेल कीं, अहो-रात्राच्या चोवीस तासांपैकीं नऊ, किंबहुना दहा तासही तिजमध्ये जातील; इतकेंच नव्हे, तर शेवटीं असें सुद्धां होईल कीं, एकाद्या प्रसंगीं तिला तितकी वेळ न मिळाल्यामुळें मोठी अडचण पडेल. वैद्य लोक नेहमीं ह्मणतात कीं, आरोग्य चांगलें सुरक्षित राखण्यास मनुष्यानें सहा तास झोंप घेतली ह्मणजे बस आहे. आणि खरोखरच, बिछान्यावर जातांबरोबर जर मनुष्याचा डोळा लागेल, तर सहा तास झोंप देखील पुरे होईल. पण राहूं द्या; आपण तिजकडे सात तास देऊं, मग तर कांहीं हरकत नाहीं ना ? बरें, आतां या नियमाचें आपण पूर्ण अवलंबन केल्यास आपणास हल्लीं जो वेळ राहतो, त्यापेक्षां जास्त वेळ सांपडणार नाहीं काय ? आणि हा जास्त सांपडलेला वेळ आपण जर सत्य स्मरून अभ्यासाकडे लाविला, तर त्यांत आपली गति जास्त होणार नाहीं काय ? खचीत होईल. आतां ह्याच्या उलट पहा. आपण तो जास्त वेळ जर झोंपेंत घालविला, तर तो व्यर्थ जातो इतकेंच नाहीं, तर त्या योगानें आपल्या सर्व कामांचा बिघाड मात्र होतो. तो असा कीं, नऊ किंवा दहा तास झोंप घेतल्यानंतर, ज्याप्रमाणें आहाराबाहेर भोजन करून पोट फुगल्यानें आपणास इकडचें तिकडे सुद्धां होतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें आपणास सुस्ती येऊन आपल्याच्यानें नेटानें एकसारखा

अभ्यास कधीही करवणार नाही; कारण अनियमित झोंपेच्या योगाने शरीर आणि बुद्धि या दोहोंसही मांद येते. तर मग आपण झोंपेपैकी दोन तास कमी करू; आणि त्यांत, ही दोन तास झोंप कमी केल्याने आपल्या मनास जी जास्त हुशारी येऊन तिच्या योगाने आपण अर्थात् दोन तास अभ्यास जास्त केलासा होईल, हे दोन तास मिळवू, ह्मणजे आपला मोठा फायदा आहे, हें सहज आपल्या ध्यानांत येईल.

दोन प्रहरी झोंप घेण्याच्या वाईट परिणामाविषयी किती म्हणून सांगावे ? जर कोणाला सुस्ती, अंगांत हुडहुडी, उदासपणा, मस्तक दुखून जड होणे, पोट इतके जड की, काम करण्याची शक्ति नसणे, इतकी पाहिजे असतील, तर त्याने यथेच्छ भोजन करून पोट गच्च भरल्यानंतर लागलीच एक भक्कम झोंप झोडावी. ही संवय लागली असतां जेवणाप्रमाणेच झोंपेचे बोलावणेही नियमाने येईल. परंतु हा क्रम चालल्याने आपल्या व्यासंगाची मजल खुंटलीच असे समजावे!

(२) सुस्ती.— ही निरुद्योगीपणा आणि भाळसयांचे केवळ माहेरघरच होय. एकादें काम आतांच करणे अवश्य असून तें दुसऱ्या एकाद्या वेळेस करण्याविषयी मनाचा जो आयदीपणाचा कल, तीच सुस्ती होय. कालाचा सद्वचय करण्याची पूर्ण जबाबदारी आपणावर आहे असे समजून आपण चाललों नाही, तर ती रात्रंदिवस आपणास घेरील यांत संशय नाही. व्यासंग हा सुखाकरितां करावयाचा असे नव्हे, तर तें आपले कर्तव्यकर्मच आहे, असा मनाचा पक्का निर्धार केल्याविना तिच्या पाशांतून आपणास कधीही मुक्त होतां येणार नाही. अभ्यासापासून कधी कधी आनंद होतो

खरा, तथापि सर्वदा तें आपलें कर्तव्यच आहे असें समजल्यावांचून वरील खोड जावयाची नाहीं.

(३) आळस.—हा मनुष्याच्या अंगावर एक प्रकारचा मळच बसतो असें म्हटलें असतां चिंता नाहीं. आळशीपणाची संवय इतकी लवकर लागून जाते कीं, मनुष्यस्वभावाची ही एक वृत्तीच आहे असें सुद्धां किती-एकांस वाटतें. अलगरजीपणानें हा लवकर वाढून हत्यारबंद शिपायाप्रमाणें मनुष्यास झटकन् पकडतो.

आपला सर्व वेळ एकसारखा लावल्याखेरीज कोणती एकादी गोष्ट आपणास करतां येणार नाहीं, असें पुष्कळांस वाटतें, ही मोठी चूक समजली पाहिजे. ते म्हणतात कीं, सकाळीं लवकर उठणें, रात्रीं जास्त जागत बसणें, अशा घटका आणि दोन घटकांनीं काय होणार आहे ? परंतु असें नव्हे. घटकाच झाली म्हणून काय झालें ? तेवढीच नियमानें फुकट जाऊं न देतां व्यासंगाकडे लाविली असतां त्यापासून देखील किती कार्य होतें याचा अनुभव घेऊन पहावा, म्हणजे त्याविषयीं मनाची खातरी होईल. मागें फ्रान्स देशाच्या राणीच्या पदरीं कोणी एक स्त्री होती, तिजकडे आपली धनीण जेवावयास येण्याच्या पूर्वी १५ मिनिटें पात्राजवळ तिच्याकरितां खोळंबून बसण्याचें काम होतें. हीं १५ मिनिटें तिनें नेहमीं फुकट न जाऊं देतां ग्रंथरचना करण्याकडे घालविल्यानें तिचे तेवढ्यांतच एक दोन ग्रंथ तयार झाले !

(४) साध्य न होणाऱ्या अभ्यासांत वेळ व्यर्थ जातो.—अभ्यास या सदराखालीं जो मजकूर आम्हीं लिहिला आहे, त्यावरून अभ्यास म्हणजे काय, आणि

तो आनंदप्रद होण्यास मनुष्याने काय काय केले पाहिजे, याचे दिग्दर्शन वाचणारांस होईल, अशी आम्ही आशा करितो. गायन, चित्रकला आणि अशाच दुसऱ्या कितीएक विषयांचा अभ्यास अत्यंत इष्ट खरा, पण कोणाला ? ज्यास साध्य होण्यासारखा असेल त्यालाच. अनेक नादी मनुष्यांनी आजपर्यंत या विद्या संपादण्यांत आयुष्यांची आयुष्ये खर्चिली, पण परिणाम काय झाला की, त्या विषयांचे चांगले ज्ञान त्यांस होण्याचे एकीकडेसच राहून, ते अर्धवट राहिल्याने त्यांस ज्या वाईट खोडी लागल्या, त्या मात्र त्यांच्या जन्माला पुरवल्या !

(५) अभ्यास करून शीण व मनाला कंटाळा आला असतांही त्याचा पिच्छा पुरविल्याने आपला वेळ व्यर्थ जातो.—शरीर आणि अंतःकरण यांस शीण येणे हे स्वाभाविक आहे. आणि तशा वेळीं मात्र त्यांस विसावा अवश्य पाहिजे; फार तर काय, पण जनावरास देखील दमून गेल्यावर श्रम देणे म्हणजे केवळ निर्दयपणाच होय. पण असें झटल्याने, अभ्यास करून शीण व कंटाळा येतो, त्याबद्दल, प्रथम शिक्षणाच्या वेळीं बहुतेक सर्व मनुष्यांच्या मनांत जी स्थैर्यभ्रष्टता उत्पन्न होते, तीच समजूत कितीएक लोक आपला तोटा करून घेतील कीं काय, याचे भय वाटते !

(६) आपण आपलीं कामे नेमलेल्या वेळीं न करितां त्यांची आज उद्यांवर ढकलाढकल केल्याने आपल्याला सर्व घाईच घाई होऊन त्रास सोसावा लागतो.—एकादा मनुष्य सगळ्या दिवसाचे काम दुपारपासून संध्याकाळपर्यंत पार करूं शकेल; परंतु

त्या वेळेपर्यंत जर तो त्यास हातही लावणार नाही, तर दुपारीं जास्त श्रम पडल्यामुळे रात्रीं जो त्यास शीण येईल, तेणेंकरून दुसरे दिवशीं सकाळीं उद्योग नसूनही त्यास आपण श्रमीच आहों, असें भासल्यावांचून राहणार नाही. म्हणून आपले काम आपण दुपारींच संपवून टाकूं, या भरंवशावर सकाळीं टिवल्याबावल्या करीत फिरणें हें अगदींच गैर आहे. सारांश, विद्यार्थ्यांनै हें चांगलें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, आपण आपले घडे वेळच्या वेळेवर करणें हें फार हिताचें आहे. तेणेंकरून त्यांचें ओझें एकदम न पडून ते करण्याची एकसारखी निकड आपल्या पाठीमागें लागणार नाही. गडबड्या मनुष्याला दुसऱ्याशीं बोलण्याला वेळ नसतो; कां ? तर त्याला कांहीं काम करण्याचें असतें. वरें, तें काम झाल्यावर मग ? मगही तसेच ! कारण पहिल्या कामाला उशीरां प्रारंभ झाल्यामुळे तें संपण्यापूर्वींच दुसरें एकादें त्याच्या पुढें उभें असतें ! असो; तर ह्या सर्व वाईट गोष्टी, प्रत्येक काम नियमित वेळीं केल्यानें टळतील ह्यांत संशय नाही.

(७) आपण कितीएक कामांचे बेत करितों, पण तीं कामें आपल्या हातून पुरीं न झाल्यास आपणास कांहींएक लाभ न होतां आपला वेळ मात्र व्यर्थ जातो.—जी गोष्ट आपण पूर्णपणें सिद्धीस नेत नाही, अथवा जी सिद्धीस नेण्याची शक्ति आपल्या अंगीं नसते, तिला हात घालण्याची संवय अल्पवयांतच लागली, तर जन्मपर्यंत ती मनुष्याच्या नुकसानीस कारण होते. एकदा असें झालें कीं, बुद्धिमानांत मोडणाऱ्या एका मनुष्यानें आपल्या जवळचीं लिहिलेलीं कांहीं पुरजीं

आपल्या एका विद्वान् मित्रापाशीं देऊन तीं छापून प्रसिद्ध करण्याविषयीं त्यास विनंति केली. पण तीं ' प्रसिद्ध करण्यास योग्य आहेत काय ? ' हा प्रश्न सहजच उद्भवला; आणि अर्थात् ' नाही ' हें त्या प्रश्नाचें उत्तर त्यास मिळालें; कारण त्यांत पुरें केलेलें असें कांहींच नव्हतें. एके ठिकाणीं एका काव्यास आरंभ केलेला, दुसऱ्या ठिकाणीं एक पोंवाडा बहुतेक पुरा केलेला, तिसऱ्या ठिकाणीं थोडेंबहुत ग्रहण वर्तविलेलें, आणखी एके ठिकाणीं ग्रंथरचनेस थोडासा आरंभ केलेला, असा पुष्कळ चिवडा करून ठेविला होता. आतां हा मनुष्य बुद्धिमान् होता, आणि ग्रंथरचना करण्याचा वगैरे त्याच्या अंगीं कांहीं अंकुर होता; यास वरील गोष्टी प्रमाणभूत आहेत, हें सांगावयास नकोच. पण वर सांगितलेलें खरपूस उत्तर त्यास मिळाल्यानें त्यानें आपल्या स्वभावाची सुधारणा केली नसती, तर त्याच्या बुद्धीचा चांगला विकास होऊन तो पुढें चांगला प्रसिद्धीस कधींही आला नसता. असो; तर हा सर्वसाधारण नियम लक्षांत ठेविला पाहिजे कीं, ज्या कृत्यास आरंभ करावयाचा, तें करण्यास योग्य व आपल्या हातून तडीस जाण्याजोगें आहे किंवा नाही, ह्याचा पूर्ण विचार करून मगच तें करण्यास प्रवृत्त व्हावें; आणि प्रवृत्त झाल्यानंतर कधींही मध्येच अर्धें टाकूं नये. जो तसें टाकील, त्याचा वेळ व्यर्थ जाईल इतकेंच नाही, तर त्याचें पुष्कळ प्रकारें आणखी नुकसान होणार आहे. जें कृत्य तडीस न्यावयाचें असेल, त्याकडे आपला नेहमीं एकसारखा सर्व वेळ लावावा, असें आम्ही म्हणतो असें कोणी समजू नये. तर तें कितीही लांबलचक किंवा अवघड

कां असेना, त्याजकडे दररोज नियमानें थोडाच वेळ लाविल्यानें कालेंकरून त्यांतून आपण पार पडूं, एवढेंच या ठिकाणीं सांगण्याचा हेतु आहे.

कालाचा सद्व्यय होण्यास मनुष्याच्या अंगी व्यवस्थितपणा अवश्य असला पाहिजे. हा व्यवस्थितपणा ज्याच्या अंगीं नाही, त्याला रोजचीं कामे—मग तीं कितीही लांबलचक व अवघड कां असतना—नेहमीं नेमलेल्या वेळीं होत गेलीं म्हणजे जो मनाला उल्हास आणि अत्यानंद होतो, त्याचा अनुभव कधींही असत नाही. प्रत्येक कामाच्या वेळा निरनिराळ्या नेमून ठेविलेल्या असल्या म्हणजे तेंणेंकरून होणाऱ्या व्यवसायवैचित्र्याच्या योगानें अंतःकरणास विसांवा होतो इतकेंच नव्हे, तर उत्तेजनही येतें. पण ही व्यवस्था अगदीं कांटेताल असली पाहिजे. गाडी नेहमीं वापरण्यांत असून तिच्या चाकांचे दांते जर खंबीर असतील, तरच तीं चाकें पुष्कळ दिवस चांगलीं टिकतील; पण जर एकादा खराब झालेला किंवा मोडलेला असेल, तर त्या चाकांना इजा होऊन त्यांचे लवकरच तुकडेतुकडे होऊन जातील. त्याप्रमाणेंच, ज्याला आपल्या कामांत व्यवस्था असली पाहिजे असें वाटत असेल, त्यानें आपले नियम मोठ्या दक्षतेनें पाळिले पाहिजेत. नियम मोडले कीं नुकसान खचीत होईल असें समजावें.

कितीएक लोक स्वतःला नटविण्यांतच आपला पुष्कळ वेळ घालवितात. धोतर कठडेदार नेसणें, मिशा सांवरणें, शेंडी विचरणें वगैरे टाकमटिकला करण्यांतच त्यांचे एक दोन तास मोडतात ! अशा फक्त डामडौल करणाऱ्या लोकांकडून जन्माचें सार्थक्य काय व्हावयाचें आहे ?

१ भाग २ पृष्ठ १२।३३ यातील लूथर व डिमोस्थेनिस यांची उदाहरणें पहा.

त्यांचा डौल मात्र हवा तितका पाहून घ्या—परंतु एखादें सत्कृत्य करण्याच्या नांवानें आवळ्यायेवढें शून्य ! सुंदर पोषाक आणि टाकठिकी हीं इष्ट खरीं; पण ज्याप्रमाणें खडकाळ जमिनीवरून पुष्कळ ओझे घालून नेण्याची गाडी शिसवीर्चा आणि उत्तम प्रकारें रोगण देऊन आणि रंग लावून तयार केलेली कांहीं उपयोगाची नाही, त्याप्रमाणेंच, ज्या मनुष्याला आपल्या रिकाम्या छानछोकींत वेळ घालविण्यापेक्षां जास्त महत्त्वाचा उद्योग करणें अवश्य असून, ज्याला एक तासच काय, पण एक पळ सुद्धां व्यर्थ जाऊ देणें उचित नाही, त्यानें अशा प्रकारें वेळ घालविणें हें केवळ बालिशत्व होय !

व्यायामाच्या आवश्यकतेविषयीं दुसऱ्या ठिकाणीं निखालस सविस्तर लिहिण्याचा आमचा बेत आहे, पण खरा व्यायाम—कीं ज्याच्या योगानें विश्रांति आणि बल-वृद्धि होते—त्याच्याबद्दल पोरकट खेळांतच लोकांनीं किती वेळ आजपर्यंत घालविला त्याहे ! असें असून त्यालाच ते सत्कालक्षेप आणि व्यायाम म्हणतात. जेवावयाला गोड गोड पदार्थ आणि चटण्याकोशिंबरी असाव्या, पण जो नेहमीं त्याच खाऊन राहिल, तो लवकरच क्षीणता पावेल !

कितीएक लोक तरुण असतां हूडपणानें कुमार्गांत शिरून महत्पापाचे अधिकारी होतात, आणि लवकरच आपला नाश करून घेतात. परंतु आपल्या बहुतेक सुशिक्षित लोकांची हकीकत अशी नाही, ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. पण तरुणपणीं आणि अर्थात् पुढें सर्व आयुष्यभर त्यांजकडून एक मोठीच चुकी होत असते—कीं जिची लवकर दुरुस्ती न झाली तर जी अंती मनुष्यास दारुण दुःखांत आणि पश्चात्तापांत पाडील—ती

ही कीं, सर्व जगदुत्पत्ति, स्थिति आणि लय, या तिहींसही जो कारण, आणि ह्या जगाचें सूत्र सर्वथैव ज्याच्या हातीं, असा जो ब्रह्मांडनायक अनाद्यंत परमेश्वर, त्याजकडे ते थोडाही वेळ लावून त्याची आराधना करीत नाहीत ! बहुतेक तरुण लोकांची अशी समजूत असते कीं, ईश्वर-भजनाकडे वगैरे वेळ घालविण्याचे हल्लीं आमचे दिवस नाहीत, तें काम ह्यातारपणचें आहे. कारण, आमच्या पाठीमागे हल्लीं उद्योगाचा इतका लकडा आहे कीं, एका क्षणाचीही आम्हांला फुरसत नाही. पण असें म्हणणारे लोक केवळ आळशी आणि बेपर्वा होत असें आम्ही म्हणतो. कारण ज्याच्या अंगीं खरोखर आस्था व व्यवस्थितपणा ही आहेत, त्याला कसेही करून वेळ सांपडेलच यांत संशय नाही. यद्यपि मनुष्य कितीही उद्योगांत चूर असला, तथापि 'आम्हांला हल्लीं वेळ नाही' ही सबब कांहींच उपयोगाची नाही. कसेही असो, या कामास वेळ राखलाच पाहिजे. पुढच्या भ्रंवशावर राहून उपयोग नाही. कारण या नाशवंत देहाचा काय भ्रंवसा आहे ? मृत्यूची धाड केव्हां येईल ह्याचा कांहीं नेम नाही. इहलोकच्या सर्व वस्तु केवळ क्षणभंगुर आहेत. आयुष्य संपण्याची वेळ आली म्हणजे मग उपाय चालणार नाही. म्हणून श्रीरामदास स्वामी जो यथार्थ उपदेश कारितात त्याचा विचार करा: —

काल जातो क्षणक्षणा, मूळ येईल मरणा ॥

कांहीं धांवाधांव करीं, जंव तो आहे मृत्यु दुरी ॥
नाहीं तर, अररे !

नरदेहाची सगति, गेली गेली हातोहातीं ॥

असा पश्चात्ताप पावाल !

भाग ६.

व्यायामाविषयीं.

प्रत्येक समंजस मनुष्य कबूल करील कीं, विद्यार्थ्यांची सर्व प्रकारची उमेद आणि आशा, ही बहुतकरून त्याच्या शरीरसंपत्तीवर अवलंबून असते. शरीर जर वायुप्रस्त, रोगी अथवा दुसऱ्या एकाद्या प्रकारें दुःखित असेल, तर त्या योगानें अंतःकरणासही इजा होऊन त्याचे सर्व व्यापार इतक्या दुर्बलतेनें चालतील कीं, पुढें हळू हळू मनुष्याच्यानें कोणताही व्यासंग होणार नाही. आणि या गोष्टीची दाद न घेतां ती तशीच अंगाबाहेर टाकिली तर, ज्याप्रमाणें गवत वगैरे हलके पदार्थ पेटविले असतां, जसजसे ते पेटत जातात तसतशा त्यांच्या ज्वाळा खूब मोठमोठ्या निघून एकदम ते विझून अगदींच नाहीतसे होतात, त्याप्रमाणें, कांहीं वेळ मनाचे व्यापार कदाचित् चांगले चालतील, परंतु थोड्याच काळानंतर तें अगदीं निःशक्त होऊन त्यास कोणताही व्यासंग सहन होणार नाही.

मनुष्य अप्रसिद्ध, गरीब, व बहुतेक सर्व गोष्टी ज्यास प्रतिकूल आहेत, असा जरी असला, तरी मेहनत आणि व्यासंग यांच्या योगानें त्यास आपला उदय करून घेतां येईल; पण जर का एकदा त्यास शरीरानें सोडिलें, तर व्यासंगेंकरून कोणतीही गोष्ट करण्याचा त्याचा मार्गच खुंटला. कारण, शरीर निरोगी असल्यावांचून मानसिक शक्तीचें स्फुरण होत नाही; आणि मनाचा कळ कोणी-कडेही न बसून, मनुष्याच्यानें कोणतीच गोष्ट शेवटास नेवत नाही. याजकरितां आपण मनांत पक्की गांठ घालून

ठेविली पाहिजे कीं, शरीरप्रकृति खडखडीत असल्यावांचून मानसिक शक्तीचे व्यवसाय कधीही चांगले चालणार नाहीत.

असें वारंवार घडतें कीं, विद्यार्थी आपल्या कोत्या सम-जुतीमुळे आपली शक्ति किती हें न जाणून, जसजसा ज्ञानाचा अमर्याद समुद्र त्याच्या दृष्टीस पडूं लागतो, तस-तसा, आपल्या पुस्तकांपासून क्षणभरही न हालतां आपण जाडा विद्वान् होईपर्यंत विश्रान्ति घ्यावयाचीच नाही, असा निश्चय करितो. शरीरप्रकृतीच्या संबंधानें तर पहिल्यापा-सून त्याजकडून इतकी हयगय होते, आणि तें कळून त्याच्या शक्ति इतक्या क्षीण होतात कीं, पुढें पुढें त्या-च्यानें मुळींच व्यासंग होईनासा होतो; आणि मृत्यूचें ठाणें आपल्या शरिरांत बसलें असें त्यास लवकरच दिसून येतें. पण उपयोग काय ? एकदा हातचा लगाम गेल्यावर मग काय इलाज चालतो ?

जितका जितका विद्यार्थी अधिक होतकरू, तितकी तितकी त्याची उमेद जास्त; आणि जितकी त्याच्या बुद्धीची हाव अधिक, तितकी ती त्यास अधिक अपायकारक. अनेक होतकरू लोकांवर आजपर्यंत मृत्यूनें अकालीं घाड घातली आहे. पण येथे हेही चांगलें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, असें होण्याचें कारण, त्यांनीं जिवापाड व्यासंग केला हें नव्हे, तर ते आपल्या शरिराच्या आरोग्याविषयीं बेफिकीर राहिले, हें होय.

असो; तर आपणाला आरोग्य हें फार आवश्यक असून तें राखण्याकरितां अगदीं सोपें, साधें आणि बिनखर्चाचें जें व्यायामरूपी औषध, तें दररोज आपण घेत गेलों, म्हणजे आप-णास इतर कोणत्याही औषधाची बहुधा जरूर पडणार नाही.

आतां प्रथमतः व्यायाम करण्यांत आपणास विघ्ने कोणकोणतीं येतात तीं सांगतोः—

१. व्यायामाचें महत्त्व आपणास प्रथम वाटत नाही.—‘तहान लागली ह्मणजे विहीर खणावयाची’ हा एक मोठा गैदीपणा मनुष्यामध्ये नेहमीं आढळतो. तारुण्यांत आपलें शरीर तरळ असतें, आपणाला चांगली भूक लागते, तसेंच आपण बळकट, निरोगी आहों असें आपणास वाटत असतें; आणि त्या हुशारीच्या तरतरींत व्यायामाचें महत्त्व आपणास मुळींच न कळून आपण केवळ अज्ञानामुळे, व्यायाम करण्याचें रिकामें लचांड आपणास कशाला पाहिजे, असें समजत असतो. आपले पाय चांगले धट्टेकट्टे असून आपणाला हातांत कुवडी घेण्याची कांहीं जरूर आहे काय? खरेच ! व्यायामानें शरीरप्रकृति सुधारण्याची आपणास आतां आशाच राहिली नाही, इतका समय येऊन ठेपेपर्यंत आपणाला त्याची जरूर मुळींच वाटणार नाही ! असो, तर याजकरितां पहिल्यापासूनच आपण पक्कें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, व्यायाम करणें हें आपल्या मर्जीवर मुळींच नाही; तर तो आपणास अवश्यमेव केला पाहिजे; न केल्यास पुढें शरीर व्यथित होऊन आपल्या सर्व उमेदी रसातळास जातील !

२. आपल्यामार्गे काम फार असल्याकारणानें आपल्याला व्यायाम करण्यास वेळ फावत नाही.—कदाचित् आपण अभ्यासांत इतके चूर असूं, अथवा दुसऱ्या एकाद्या प्रकारच्या काळजीमुळे इतके बेजार असूं कीं, आपणास व्यायाम करण्यास खरोखरच वेळ सांपडणार नाही. परंतु आपण एक महिनाभर नियमित

रीतीने दररोज व्यायाम करण्याचा प्रयत्न करून पाहिला तर आपणास सहज दिसून येईल की, व्यायाम न करण्यापेक्षा करण्यानेच आपल्याला पूर्वीइतके काम आणि तितकाच अभ्यास अधिक स्वल्प रीतीने करितां येईल. कारण व्यायामाच्या योगाने शरिरास आराम होऊन मन मोकळे आणि साफ असें होतें; आणि मग अर्थात् आपणास व्यासंग करण्यास पहिल्यापेक्षां जास्त हुशारी आणि आनंद वाटतो.

३. व्यायामाचा आपणास आनंद न वाटल्याकारणाने आपण तो करण्याचे सोडून देतो.—व्यायाम नित्य नियमाने आणि आनंदप्रद असा होण्यास लोकांनीं आजपर्यंत पुष्कळ युक्ति काढिल्या आहेत. त्यांत हातकामाच्या व्यायामाची तारीफ करितात. तालिमबाजीलाही कमी मान आहे असें नाही. या दुसऱ्या गोष्टीमध्ये आमचा मुळीच भरंवसा नाही. आतां पहिलीपासून ज्या अर्थी कधी कधी फायदा होण्याचा संभव आहे, त्या अर्थी जरी ती निखालसपणेच निरूपयोगी आहे असें आमच्यानें म्हणवत नाही, तरी आपल्या शिक्षणक्रमामध्ये तिचा फारसा उपयोग होईल असें आम्हांस तर वाटत नाही. अनुभवाअंतीं आमची खातरी झाली आहे की, विद्यार्थ्याला इतर सर्व प्रकारच्या व्यायामापेक्षां रपेट हीच फार चांगली. हा व्यायामाचा प्रकार साधा व स्वल्प असून त्यापासून दुसरा मोठा फायदा हा आहे की, तेणेकरून शरिरास इजा न होतां स्नायूंचे चलनवलन चांगले होतें, आपणाला स्वच्छ हवा घेण्यास सांपडते, तसेंच पर्वत, नद्या, तळीं, दरेखोरे, व नानाप्रकारचे वृक्ष आणि फुलझाडे इत्यादि अनेक

सजीव आणि निर्जीव पदार्थांचा देखावा, व पक्ष्यांचे मधुर स्वर, मनुष्यांचे नानाविध व्यवसाय व गोंगाट, यांच्या योगानें मनास इतका आल्हाद वाटून इतकी हुशारी येते कीं, तेंणेंकरून आपल्या सर्व श्रमांचा परिहार होतो. आपण-खीही एक मोठा फायदा आहे; तो असा कीं, रपेटीच्या वेळेस आपणाला कोणा तरी सोबती आढळतोच; आणि त्याच्या संगतीनें आपणास संभाषणाचाही लाभ घडून चालण्याचे श्रम वाटत नाहींत.

४. विद्यार्थिदशेंत आपणाला अशा कांहीं संवयी लागतात कीं, त्यांहींकरून आपणाला व्यायामाचा त्रास येऊन आपण त्याची हयगय करितां.— आपलें शरीर अगदीं निःशक्त आणि जड झाल्यासारखें वाटतें, आणि आपणास व्यायाम करणें केवळ दुःसह होतें, याचें कारण काय, हें वैद्यास विचारण्याची आपणास मुळींच जरूर नाहीं. तें कारण उघडच आहे कीं, एकाद्या वेळीं आपण आपल्या व्यायामाच्या नियमांकडे इतकें दुर्लक्ष करितों, आणि अभ्यासावरच इतकी झोड देतो कीं, कितीएक आठवडेपर्यंत आपण आपली अभ्यासाची जागा सोडीतच नाहीं! मग अर्थात् संवय मोडल्याकारणानें, व्यायाम करणें हें आपणास केवळ डिकेमाली खाण्यासारखें वाटतें! स्नायु, सांधे आणि सर्वच

१ अभ्यासाची आपल्या पाठीमागें एकाद्या वेळीं मोठी निकड असते, आणि वर लिहिल्याप्रमाणें करणें अवश्य आहे असें आपणास वाटतें, पण या ठिकाणीं आपण एक महत्त्वाचा मुद्दा चुकतो, तो नुकताच मागें सांगण्यांत आला आहे; तो हा कीं, 'व्यायाम न करण्यापेक्षां करण्यानेच आपणाला पूर्वीइतकें काम आणि तितकाच अभ्यास अधिक स्वल्प रीतीनें करितां येईल,' इ०.

शरीर यांस व्यायामचा जणू काय तिटकारा येतो ! बरें, कदाचित् मनाचा धडा झालाच, तर थोड्याच वेळानंतर हातपाय दुखू लागल्याकारणानें मन लागलीच त्याजपासून माघार घेतें ! याप्रमाणें होतां होतां आपणाकडून व्यायामाला टाळा बसतो, आणि तेणेंकरून आपलें इतकें नुकसान होतें कीं, आपण व्यायाम करणें अगदीं सोडून देतो. तेव्हां हें चांगलें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, व्यायाम नित्य नियमानें केल्याखेरीज तो आपणास आनंदप्रद होणार नाही; इतकेंच नव्हे, तर तो करणें असह्य देखील वाटेल. तो आनंददायक किंवा त्रासदायक वाटणें, हें फारसें त्याच्या सुलभतेवर किंवा काठिण्यावर नाही, तर त्याच्या नियमितपणावर आहे. आपल्या मनाच्या आणि विशेषेंकरून शरिराच्या संवयी अशा आहेत कीं, व्यायाम आपण वक्तशीर केल्याखेरीज त्यापासून आपणास सुख आणि हित कधींही होणार नाहीत.

आतां व्यायाम सुखदायक होण्यास आपणास कोण-कोणत्या नियमांचें अवलंबन केलें पाहिजे याचा विचार करूं:-

(१) व्यायाम हा वक्तशीर आणि दररोज केला पाहिजे.-ईश्वरानें आपल्या ठायीं क्षुधा निर्माण केली आहे, यामुळें जठराग्नि शांत करण्याकरितां आपणास प्रत्यही दोन वेळ भोजनाची जरूर आहे. परंतु व्यायामाखेरीज अन्नाचें चांगलें पचन न होऊन तें गुणावह होणार नाही. म्हणून ज्याप्रमाणें भोजन हें आपणास दररोज वक्तशीर करणें जरूर आहे, त्याप्रमाणेंच व्यायामही दररोज वेळचे वेळीं करणें आवश्यक होय. जेंपर्यंत हात-

पाय शाबूत आहेत, तोंपर्यंत व्यायाम न करण्याला कोणतीही योग्य सबब खचीत असणार नाही.

(२) व्यायाम मुखकारक आणि मनास आवडण्यासारखा असावा.—धान्याची मळणी करणे अथवा तेलाचा घाणा चालविणे, अशा प्रकारच्या व्यायामाने शरिरास जोर खूब येईल, व आपले हातपाय लोखंडासारखे कदाचित् बळकट होतील हे खरे; परंतु ती कृत्ये मनस्वीच असल्या होतील, व त्या योगाने अंतःकरण दुःखी आणि उदासीन होईल. चालणे हे चांगले खरे, पण ते हांकेच्या घोड्याप्रमाणे भरधाव कांहीं उपयोगाचे नाही. असो; तेव्हां ज्या प्रकारच्या व्यायामाने अंतःकरणास सुख होईल, अशाच प्रकारचा व्यायाम केला पाहिजे. सुख हे मनुष्याच्या मनोरंजनार्थ योजलेल्या पदार्थाच्या ठायी नाही, तर ते मनुष्याच्या अंतःकरणांतच आहे,—हृगजे अंतःकरण सुखी तर सर्व सुख, नाही तर कांहीं नाही, असे जे विद्वानांचे म्हणणे आहे, ते अगदी यथार्थ आहे.

हातकामाच्या श्रमांविषयी वर थोडासा उल्लेख झाला आहे, त्यावरून ते करणे बरोबर नाही, असे ह्मणण्याचा आमचा उद्देश आहे, असे कोणी समजू नये. कितीएक मोठमोठ्या प्रसिद्ध लोकांनी निरनिराळ्या वेळीं शिपाई-गिरीचे काम केले, सेनाधिपत्य केले, फार तर काय, पण नांगर धरण्याचे सुद्धा काम केले, आणि अभ्यासही केला. यहुदी लोकांचा धर्मगुरु मोझेस हा तर मेंढपाळ

१ हिंदु लोकांचा धर्मशास्त्रकार जसा मनु, तसा यहुदी लोकांचा हा कायदे करणारा होऊन गेला. याला ईश्वरी साक्षात्कार झाला होता वगैरे गोष्टी ख्रिस्ती धर्मशास्त्रांत आहेत. हा १२० वर्षांचा होऊन मरण पावला असे म्हणतात.

होता. चतुरस्र आणि रणधुरंधर जो जूलियस सीझर, तो लढाईवर असतांही छावणीत अभ्यास करी; आणि पोहण्याच्या कामांत तो इतका पटाईत होता कीं, एका हातांत आपली पुस्तके धरून तीं भिजूं न देतां तो नदीपार पोहून जात असे. असो; परंतु इतर सर्व प्रकारचे व्यायाम आणि रपेट हीं सारखीच सुखकारक वाटतील, तर त्या सर्वांत रपेट हीच चांगली. पण शेवटीं मुख्यत्वे हेंच पूर्णपणें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, ज्या प्रकारचा व्यायाम दररोज व वक्तशीर होण्यासारखा असेल, तोच अत्यंत हितकारक होईल.

आणखी व्यायाम हा कोणकोणत्या कारणांकरितां अवश्य आहे, तीं सर्व कारणें येथें सांगूं लागल्यास फारच विस्तार होईल; याजकरितां त्यांतील कांहीं मोठमोठीं मात्र सांगतो:—

[१] व्यायामानें आपलें आयुष्य बहुधा वृद्धिंगत होईल.—जगत्कर्त्यानें अशी योजना केली आहे कीं, ज्याप्रमाणें मानसिक शक्तीचे व्यवसाय सतत एकसारखे

१ जगांत जे आजपर्यंत महान् पराक्रमी पुरुष होऊन गेले, त्यांत जूलियस सीझर याची गणना आहे. रोमन लोकांच्या प्रजामत्ताक राज्याचा कळस झाला त्या सुमारास हूनजे इ० स० पूर्वी अजमासे ५० वर्षांवर हा थोर पुरुष त्या राज्यांत होऊन गेला. तो असतांच शेवटीं शेवटीं रोमच्या राज्यांत 'केणाचा जोडा कोणाच्या पार्यो नाही' असें होऊ लागले होतें; परंतु साक्षर याच्या दराच्यामुळे तें राज्य कांहीं वेळ तगलें. पुढें कांहीं काळपर्यंत त्यास त्या राज्याचें सर्व सत्ताधाशत्व (Dictatorship) मिळाले होतें. हें त्याचे शत्रूस सहन न होऊन त्यांनीं त्याचा जीव घेण्याचा बेत केला, व त्याचा परम मित्र ब्रूटस हूनून मोठा वजनदार गृहस्थ होता त्याचे मन त्यांनीं आपलेकडे वळवून घेऊन तो बेत सिद्धीस नेला. सीझर हा लिहिणारा मोठा जबर हांता. त्यानें केलेला ' गॉल लोकांबरोबरच्या लढायांचा इतिहास ' अद्यापि प्रसिद्ध आहे.

चालावयाचे, त्याचप्रमाणे शरीरशक्तीचेही चालले पाहिजेत. शरिरास जर व्यायाम नसेल, तर ते कधीही चांगल्या प्रकारे चालावयाचे नाही.

[२] व्यायाम न करण्यापेक्षां करण्यानेच आपणाला जास्त सौख्यलाभ होईल.-ही गोष्ट, जे नित्य व्यायाम करितात, अशाच लोकांस विशेषेकरून लागू पडते; आणि ज्याला ज्याला याची चांगली संवय लागली आहे, तो प्रत्येक मनुष्य याजबद्दल उत्तम प्रकारचा पुरावा करील.

मानवी प्राण्याला दोन भिन्न भिन्न अंगे आहेत; एक अंतरंग आणि दुसरे बहिरंग. ह्यांपैकी एक अंग वस्तुतः पाहिले तर, जड, निर्व्यापार, स्वतःच कोणतीही गोष्ट करण्यास असमर्थ, केवळ दुसऱ्याच्याच आधाराने चालणारे असून त्याच्याच साहाय्याने ज्याचे सर्व व्यापार चालावयाचे, असे आहे. जर आपले बहिरंग ह्मणजे शरीर निरोगी आणि बळकट असे असले, तर तेणेकरून अंतरंगास ह्मणजे अंतःकरणास इतके साहाय्य होते की, त्या योगेकरून आपणास पुष्कळ व्यासंग करण्याची शक्ति येते, बुद्धीस तीव्रता येते, व कल्पनाशक्ति आणि विचारशक्ति ह्या वृद्धिंगत होऊन प्रत्येक गोष्टीच्या खऱ्याखाऱ्याची निवड चांगली करितां येते; व वाईट प्रकारचे शिक्षण, दुर्लक्ष, मनोविकार, आणि लोकखूडि इत्यादिकांच्या योगाने ज्या चुकता आपल्या हातून होतात त्या दुरुस्त करण्याची, तसेच आपणाला सुखदायक आणि हितकारक गोष्टी कोणत्या आहेत हें कळून, त्या मोठ्या तत्परतेने, उल्हासाने आणि निश्चयाने करण्याची शक्ति अंगी येते.

मे० डायरेक्टर साहेब बहादूर, विद्याखातें,
यांनीं बक्षीस देण्याकरितां मंजूर
केलेलीं पुस्तकें.

१	बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब पेशवे यांचें चरित्र	....	....	....	१८१२
२	छत्रपति शाहूमहाराज यांचें चरित्र.	....	....	....	१८८
३	शिक्षणसार.	....	....	....	८७
४	नीतिबोध.	....	....	....	८६
५, ६, ७.	गळिंहरचा वृत्तांत-भाग १, २ व ३. (सचित्र.) प्रत्येकीं.	....	....	....	८५
८	सदर भाग ४.	....	....	....	८६
९	महाराष्ट्रांतील किल्ले-भाग १	....	....	....	८१२
१०	औरंगजेब बादशाहाचें चरित्र.....	....	....	....	८८
११, १२	इसापनीति-(सचित्र) भाग १ व २ प्रत्येकीं.	....	....	....	८४
१३	सदर दोन्ही भाग एकत्र बांधलेलें पुस्तक. (सुरख मजबूत कापडी.)	....	....	....	८१०
१४	डॉ० स्विफ्ट यांचें चरित्र.	....	....	....	८३
१५	नऊ रत्नें.	....	....	....	८२
१६	मुळांस नवी देणगी.....	....	....	....	८२
१७, १८, १९	सुबोध गोष्टी-भाग १, २ व ३. प्रत्येकीं	....	....	....	८२
२०	सायंकाळची करमणूक.	....	....	....	८६
२१	थोरांच्या आख्यायिका.	....	....	....	८१८६
२२	बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचें चरित्र.....	....	....	....	८४

वरील सर्व पुस्तकें, नवीन किताबखाना, बुधवार
पेठ, पुणे, येथें विकत मिळतील.